

**T.C.**  
**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ**  
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**  
**ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM DALI**  
**ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI**

**AVRUPA KONSEYİ VE AVRUPA BİRLİĞİ'NDE DİN VE  
İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ VE LAİKLİK ANLAYIŞI**

**HASAN TOSUN**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**DANIŞMAN**  
**YARD. DOÇ. DR. METİN AKSOY**

**KONYA, 2010**



## İÇİNDEKİLER

|                                      | Sayfa No |
|--------------------------------------|----------|
| Bilimsel Etik Sayfası.....           | i        |
| Tez Kabul Formu.....                 | ii       |
| Önsöz/Teşekkür.....                  | iii      |
| Özet.....                            | iv       |
| Summary.....                         | v        |
| Kısaltmalar ve Simgeler Sayfası..... | vi       |
| Giriş.....                           | 1        |

### BÖLÜM 1

#### DİN VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ'NÜN TARİHSEL GELİŞİMİ

|                                                                                                                    |    |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| 1. İNSAN HAKLARI DÜŞÜNCESİNİN ORTAYA ÇIKMASI.....                                                                  | 4  |
| 1.1. Eskiçağda İnsan Hakları Düşüncesi.....                                                                        | 4  |
| 1.2. Ortaçağda Dinin Özgürlüğü.....                                                                                | 6  |
| 1.3. Aydınlanma ve Dinden Özgürlük.....                                                                            | 8  |
| 1.4. Modern Dönem: Din ve İnanç Özgürlüğü.....                                                                     | 10 |
| 2. ULUSLARARASI BELGELERDE DİN VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ.....                                                             | 11 |
| 2.1. Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi (1948).....                                                                | 12 |
| 2.2. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi-AİHS (1950).....                                                              | 12 |
| 2.3. Medeni ve Siyasal Hakları İlişkin Uluslararası Sözleşme (1966).....                                           | 13 |
| 2.4. Helsinki Nihai Senedi (1975).....                                                                             | 14 |
| 2.5. Din veya İnanca Dayanan Her Türlü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesine Dair Bildiri (1981)..... | 15 |
| 2.6. Çocuk Hakları Sözleşmesi (1989).....                                                                          | 18 |
| 2.7. Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesi (2000).....                                                            | 19 |

## BÖLÜM 2

### AVRUPA'DA LAİKLİK VE DİN-DEVLET İLİŞKİLERİ

|                                                                    |    |
|--------------------------------------------------------------------|----|
| 1. AVRUPA'DA LAİKLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI.....                          | 20 |
| 1.1. Yeni Ahit'in Esas Alındığı İlk 500 Yıl.....                   | 20 |
| 1.2. İlahi Otoritenin Mutlak Hâkimiyeti.....                       | 21 |
| 1.3. Aquinasçı Dönem.....                                          | 23 |
| 1.4. Protestanlığın Sonuçları.....                                 | 24 |
| 1.5. Laiklik ve Sekülerizm Ayrışması.....                          | 25 |
| 2. AB ÜYESİ BAZI ÜLKELERDE LAİKLİK, DİN EĞİTİMİ VE AZINLIKLAR..... | 26 |
| 2.1. İngiltere.....                                                | 27 |
| 2.3. Almanya.....                                                  | 30 |
| 2.8. Fransa.....                                                   | 34 |
| 3. AVRUPA'DA YÜKSELEN İSLAMAFOBİA VE BAŞÖRTÜ SORUNU.....           | 37 |
| 3.1. Yükselen Müslüman Korkusu.....                                | 37 |
| 3.2. Avrupa'da Başörtüsü Sorunu.....                               | 39 |

## BÖLÜM 3

### AVRUPA BİRLİĞİ, AGİT VE AVRUPA KONSEYİ'NDE DİN ÖZGÜRLÜĞÜ

|                                                     |    |
|-----------------------------------------------------|----|
| 1. AVRUPA BİRLİĞİ VE DİN ÖZGÜRLÜĞÜ.....             | 43 |
| 1.1-AB Kurucu Antlaşmaları.....                     | 43 |
| 1.2-AB Temel Haklar Şartı (2000).....               | 46 |
| 1.3-AB Anayasalaşma Sürecinde Din Tartışmaları..... | 48 |
| 1.4-AB Kurumları'nda Din Özgürlüğü.....             | 50 |
| 1.5-AB Yargısı ve Din Özgürlüğü.....                | 54 |
| 2. AGİT VE DİN ÖZGÜRLÜĞÜ.....                       | 55 |
| 2.1-AGİK Helsinki Nihai Senedi (1975).....          | 56 |
| 2.2-Yeni Bir Avrupa İçin Paris Şartı (1990).....    | 57 |
| 2.3-Avrupa Güvenlik Şartı (1999).....               | 58 |

|                                                                                              |    |
|----------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| 3.AVRUPA KONSEYİ VE DİN ÖZGÜRLÜĞÜ.....                                                       | 59 |
| 3.1-Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi-AİHS (1950).....                                         | 60 |
| 3.2-Komisyon (AİHK) ve Mahkeme (AİHM).....                                                   | 61 |
| 3.3-Avrupa Sosyal Şartı (1961).....                                                          | 62 |
| 3.4-Ulusal Azınlıkların Korunması İçin Çerçeve Sözleşme (1995).....                          | 63 |
| 3.5-Avrupa Konseyi Kurumları 'nda Din Özgürlüğü.....                                         | 65 |
| 3.5.1-Zorunlu Askerlik Hizmetine Vicdani Ret Hakkı Tanıyan R (87) 8 nolu Tavsiye Kararı..... | 65 |
| 3.5.2-“Avrupa Cezaevi Kuralları” başlıklı (87) 3 no’lu Tavsiye Kararı.....                   | 65 |
| 3.5.3-Yeni Dini Akımlar ve Tarikatlara Dair Tavsiyesi 1178 (1992).....                       | 67 |
| 3.5.4-Demokratik Bir Toplumda Dini Hoşgörüye Dair Tavsiye 1202 (1993).....                   | 68 |
| 3.5.5-Din ve Demokrasiye Dair Tavsiye 1396 (1999).....                                       | 69 |
| 3.5.6-Tarikatların Yasadışı Faaliyetlerine Dair Tavsiye 1412 (1999).....                     | 69 |
| 3.5.7-Eğitim ve Dine Dair Tavsiye 1720 (2005).....                                           | 70 |

## BÖLÜM 4

### AİHS ve AİHM ÇERÇEVESİNDE DİN VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ

|                                                              |    |
|--------------------------------------------------------------|----|
| 1.DİN VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ NEDİR?.....                         | 71 |
| 2. DİN VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ KAVRAMI.....                       | 71 |
| 3. DİN VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ’NÜN KAPSAMI.....                   | 75 |
| 3.1. Bir Dine İnanma veya İnanmama Özgürlüğü.....            | 75 |
| 3.2. Dinin Gereklerini Yerine Getirme Özgürlüğü.....         | 76 |
| 3.3. Dini Tebliğ ve Telkin Etme Özgürlüğü.....               | 76 |
| 3.4. Dini Öğretim ve Eğitim Özgürlüğü.....                   | 77 |
| 4. DİN VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ’NÜN SINIFLANDIRILMASI.....         | 78 |
| 4.1. Düşünce Özgürlüğü.....                                  | 78 |
| 4.2. Vicdan Özgürlüğü.....                                   | 79 |
| 4.3. Din Özgürlüğü.....                                      | 79 |
| 4.4. Din Özgürlüğü’nün Diğer Özgürlükler ile Bağlantısı..... | 80 |

|                                                                     |    |
|---------------------------------------------------------------------|----|
| 5. DİN VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜNÜN SINIRLANDIRILMASI.....                 | 82 |
| 5.1 Özgürlük Karinesi ve Hakka Müdahale.....                        | 83 |
| 5.2. Kanun Tarafından Öngörölme.....                                | 83 |
| 5.3. Meşru Amaç.....                                                | 84 |
| 5.4. Gereklilik.....                                                | 85 |
| 5.5. Hakların Özüne Dokunma Yasağı.....                             | 86 |
| 6. AİHM KARARLARINDA DİN VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ.....                    | 87 |
| 6.1. Mahkeme'nin Yorum Yöntemi.....                                 | 88 |
| 6.2. Korunan İnançlar Meselesi.....                                 | 89 |
| 6.3. Dışavurum Sorunu.....                                          | 89 |
| 6.4. Örneklerle Din ve İnancın Açıklanma Özgürlüğünün Kapsamı.....  | 90 |
| 6.5. Örneklerle Din ve İnancı Açıklama Özgürlüğü'nün Sınırları..... | 94 |
| Sonuç.....                                                          | 97 |
| Kaynakça.....                                                       | 99 |



T.C.  
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ  
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü



BİLİMSEL ETİK SAYFASI

|            |                       |                                                                                 |
|------------|-----------------------|---------------------------------------------------------------------------------|
| Öğrencinin | Adı Soyadı            | Hasan Tosun                                                                     |
|            | Numarası              | 054229001009                                                                    |
|            | Ana Bilim/ Bilim Dalı | Uluslar arası İlişkiler Ana/Bilim Dalı                                          |
|            | Programı              | Tezli Yüksek Lisans <input type="checkbox"/> Doktora <input type="checkbox"/>   |
| Tezin Adı  |                       | Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği'nde Din ve İnanç Özgürlüğü ve Laiklik Anlayışı |

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin imzası

(İmza)



T.C.  
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ  
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü



YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

|            |                        |                                                                                 |                                  |
|------------|------------------------|---------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------|
| Öğrencinin | Adı Soyadı             | Hasan Tosun                                                                     |                                  |
|            | Numarası               | 054229001009                                                                    |                                  |
|            | Ana Bilim / Bilim Dalı | Uluslar arası İlişkiler Ana/Bilim Dalı                                          |                                  |
|            | Programı               | Tezli Yüksek Lisans <input type="checkbox"/>                                    | Doktora <input type="checkbox"/> |
|            | Tez Danışmanı          | Yard. Doç. Dr. Metin Aksoy                                                      |                                  |
|            | Tezin Adı              | Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği'nde Din ve İnanç Özgürlüğü ve Laiklik Anlayışı |                                  |

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan “Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği'nde Din ve İnanç Özgürlüğü ve Laiklik Anlayışı” başlıklı bu çalışma 01/07/2010 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

| Ünvanı, Adı Soyadı | Danışman ve Üyeler | İmza |
|--------------------|--------------------|------|
|                    |                    |      |
|                    |                    |      |
|                    |                    |      |



## TEŞEKKÜR

Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler bölümünde Yüksek Lisans eğitimine başladığım 2006 yılından buyana geçen sürede derslerinden, fikirlerinden ve yazılarından faydalandığım değerli hocalarım Prof. Dr. Şaban H. Çalış, Prof. Dr. Birol Akgün ve Doç. Dr. Murat Çemrek'e, tezimin konusunun belirlenmesi ve yazımı sürecinde önemli katkıları bulunan değerli danışman hocam Yard. Doç. Dr. Metin Aksoy'a, ayrıca çalışmam boyunca eserlerinden yararlandığım ve ismini sayamadığım akademik camiadaki değerli hocalarıma da teşekkür ederim.

Çalışmalarıma maddi ve manevi destek veren aileme ve eşim Aynur'a sonsuz teşekkür, çalışmalarımın dolaylı ihmal ettiğim sevgili kızım Nazife Azra'ya özrü bir borç bilirim.

Saygılarımla

Hasan TOSUN

Temmuz, 2010



|            |                        |                                                                                 |                                  |
|------------|------------------------|---------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------|
| Öğrencinin | Adı Soyadı             | Hasan Tosun                                                                     |                                  |
|            | Numarası               | 054229001009                                                                    |                                  |
|            | Ana Bilim / Bilim Dalı | Uluslar arası İlişkiler Ana/Bilim Dalı                                          |                                  |
|            | Programı               | Tezli Yüksek Lisans <input type="checkbox"/>                                    | Doktora <input type="checkbox"/> |
|            | Tez Danışmanı          | Yard. Doç. Dr. Metin Aksoy                                                      |                                  |
| Tezin Adı  |                        | Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği'nde Din ve İnanç Özgürlüğü ve Laiklik Anlayışı |                                  |

### ÖZET

**Bu çalışma, “Avrupa’da din özgürlüğü ve laiklik konusunda bir standart uygulama var mı yok mu?” sorusuna cevap aramaktadır. Bu çalışma ayrıca Avrupa’da bir insan hakkı olarak din özgürlüğünün ve laikliğin ortaya çıkışı, İngiltere, Almanya ve Fransa gibi önemli Avrupa ülkelerindeki din-devlet ilişkileri, Avrupa Birliği, AGİT ve Avrupa Konseyi gibi ulus-üstü yapılanmalarda din özgürlüğüne odaklanmaktadır.**



T.C.  
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ  
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü



|                     |                        |                                                                                                  |                                  |
|---------------------|------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------|
| Öğrencinin          | Adı Soyadı             | Hasan Tosun                                                                                      |                                  |
|                     | Numarası               | 054229001009                                                                                     |                                  |
|                     | Ana Bilim / Bilim Dalı | Uluslar arası İlişkiler Ana/Bilim Dalı                                                           |                                  |
|                     | Programı               | Tezli Yüksek Lisans <input type="checkbox"/>                                                     | Doktora <input type="checkbox"/> |
|                     | Tez Danışmanı          | Yard. Doç. Dr. Metin Aksoy                                                                       |                                  |
| Tezin İngilizce Adı |                        | Freedom of Religion and Belief and Concept of Secularism in Council of Europe and European Union |                                  |

### SUMMARY

**This study is seek to answer that “Is there any standart about the freedom of religion and belief in Europe.” It is also focused on arising the freedom of religion ve secularism as a human rights in Europe, state-religion relations in the important European countries like England, Germany and France and also core of freedom of religion in international organizations like European Union, OESC and Council of Europe.**



## KISALTMALAR

- AB : Avrupa Birliği
- AET : Avrupa Ekonomik Topluluğu
- AGİT : Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
- AK : Avrupa Konseyi
- AKÇT : Avrupa Kömür Çelik Topluluğu
- AP : Avrupa Parlamentosu
- AT : Avrupa Topluluğu
- ATAD : Avrupa Topluluğu Adalet Divanı
- AGİK : Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı
- AİHM : Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
- AİHK : Avrupa İnsan Hakları Komisyonu
- AİHS : Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
- BM : Birleşmiş Milletler
- Bknz. : Bakınız
- Bn. : Başvuru Numarası
- Çev. : Çeviren
- Der. : Derleyen
- S. : Sayfa

## Giriş

Din, inananlar için önemli bir rehber, inanmayanlar için ise bir yanılsama olarak görülmektedir. (Arslan, 2005: 1) Din insanların kendilerini tanımlamada, siyasal ve sosyal yaşantısının şekillenmesinde çok önemli bir işlev görmektedir. İnsanların önem verdiği bir değere serbestçe inanma, inanmama ve inandığı gibi yaşama haklarına sahip olmaları normal kabul edilmelidir. Bu anlamda din özgürlüğü bireylerin sadece insan olmalarından dolayı sahip oldukları evrensel haklardandır.

Genel olarak dinlerde herhangi bir eylemi telkin eden kaynak Mutlak Varlık olarak kabul edilen Allah'tır. Çok defa bu telkin mutlak emir olarak kendini gösterir. Bu emirlerin yerine getirilmesi, inanan insan için zorunludur. Bu nedenle bir anlamda din özgürlüğünün sınırlarını dinin kendisi çizmektedir. Dini bir eylem inananlar için sorumluluğun yerine getirilmesidir. Dolayısıyla inanan kişi, dini emirleri yerine getirirken engellerle karşılaşmak istemez. Bireyin karşılaşacağı her engel onun için din özgürlüğünün engellenmesi olarak algılanacaktır.

Bireyin din ve inanç özgürlüğünün sınırlamalara maruz kalmadan yerine getirilmesi devletin başlıca görevi olarak tanımlanmaktadır. Burada devletin, bireylerin dini özgürlüklerini sağlamak amacıyla bazı düzenleme ve denetleme yoluna gitmesi din özgürlüğünün sınırlandırılması çizgisinin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Ayrıca dini özgürlüklerin sağlanması ve korunması için hoşgörü ortamının da bulunması gerekir. Tarihsel, kültürel ve sosyolojik düşmanlıklar, din özgürlüğünün kısıtlanmasına yol açan faktörler arasında sayılabilir.

Bu çalışma, insanoğlunun yaşamında, inanma ihtiyacından dolayı en önemli yeri kapsayan özgürlüklerden bir tanesi olan din ve inanç özgürlüğünün Avrupa serüvenini kapsamaktadır. Fransız devrimiyle başlayan sekülerleşme süreci, bireysel hak ve

özgürlüklerin önünü açarken, bu özgürlükler içerisindeki din ve inanç özgürlüğüne gereken önemi vermemiştir. Bunun nedeni olarak ise sekülerleşme sürecinin bir dinden arınma olarak ön plana çıkmasıdır. Bir inanma ve kabul alanı olduğu için, gerek farklı inanç sistemleri arasındaki çelişkilerde, gerekse aynı inanç sisteminin içindeki ayrılıklarda bir uzlaşma ve anlaşma şansı kolayca bulunamaz. Bu noktada insan hakları kavramı, diğer haklarda olduğu gibi, din ve inanç konusunda da bir hak ve özgürlük çerçevesi çizerek devreye girer. Ancak bu çerçeve hiçbir zaman sabit değildir, zaman içerisinde çıkan ihtiyaçlara göre değişim gösterebilen esnek bir şeydir.

Genel olarak özgürlük, insanın olmazsa olmazı, tüm hakların ortak kökeni sayılan bir insan hakkıdır. Din ve vicdan özgürlüğü ise kişinin herhangi bir din veya inanışa inanıp inanmamakta serbest olmasını, inandığı dinin emirlerini hiçbir engelle karşılaşmadan yerine getirebilmesini ve inanmadığı bir dinin gereklerini yerine getirmesi için hiçbir zorlamaya tabi tutulamamasını içermektedir.

Bu çalışmada genel olarak Avrupa’da din ve inanç özgürlüğü, Avrupa Konseyi, Avrupa Birliği, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) çerçevesinde incelenmektedir. Birinci bölümde din ve inanç özgürlüğünün tarihsel gelişim içerisindeki seyri incelenmektedir. Bu bölümde dinin özgürlüğü olarak bilinen Ortaçağ, dinden özgürlük dönemi olarak Aydınlanma ve din ve inanç özgürlüğünün ortaya çıktığı modern dönem ve ayrıca uluslararası belgelerde din ve inanç özgürlüğünün yeri incelenecektir.

İkinci bölümde ise Avrupa’da laiklik ve din-devlet ilişkileri incelenmektedir. Bu bölümde Avrupa’da laikliğin ortaya çıkışı, ilahi otoritenin mutlak hâkimiyeti, ilahi otoriteye karşı başkaldırının başlaması, Protestanlığın doğuşu ve laiklik ve sekülerizm farklılığı incelenmektedir. Bu bölümde İngiltere, Fransa ve Almanya gibi üç ayrı AB üyesi ülkelerin

laiklik anlayışı, din eğitimi ve dini azınlıkların durumu da incelenmektedir. Bu bölümde ayrıca Avrupa’da hızla yayılan Müslüman korkusu ve bununla bağlantılı olarak artarak büyüyen Başörtüsü sorunu ele alınmaktadır.

Üçüncü bölümde Avrupa Birliği, AGİT ve Avrupa Konseyi’nin kurucu antlaşmalarında ve kabul ettiği uluslar arası bilgelerde din özgürlüğünü yeri, kapsamı ve sınırları incelenmektedir. Bu bölümde; AB’nin kurucu antlaşmaları başta olmak üzere insan hakları belgesi olan AB Temel Haklar Şartı, AB Anayasası çerçevesinde dine atıf, AB Kurumlarında ve AB Yargısında din özgürlüğü; AGİT çerçevesinde 1975 tarihli Helsinki Nihai Senedi, 1990 tarihli Paris Şartı ve 1999 tarihli Avrupa Güvenlik Şartı’nda din özgürlüğü; Avrupa Konseyi çerçevesinde ise sözleşmelerde din özgürlüğü, Konsey kurumlarının aldığı tavsiye kararları incelenmektedir.

Dördüncü bölümde ise AİHS ve AİHM çerçevesinde din ve inanç özgürlüğünün ne anlama geldiği, kapsamı, sınıflandırılması ve sınırlandırılması konusu incelenecektir. AİHS’in 9. maddesi ve düşünce, vicdan ve din hürriyetinin kapsamı inceleme konusu yapılmıştır. Bu hürriyete getirilen sınırlamalar irdelenmiş ve gerçekleştirilen müdahalenin hangi hallerde meşru olarak kabul edilebileceği ortaya konmuştur. 9. maddeyi uygulaması ve düşünce, vicdan ve din hürriyetinin diğer haklarla bağlantısı anlatılmaktadır. Ayrıca AİHM kararları ışığında din ve inanç özgürlüğünün nasıl yorumlandığı, kapsamı ve sınırları örneklerle açıklanmaktadır.

## BÖLÜM 1

### TARİHSEL GELİŞİM İÇERİSİNDE DİN ÖZGÜRLÜĞÜ

#### 1. İnsan Hakları Düşüncesinin Ortaya Çıkması

İnsan hakları mücadelesi genel olarak devlet erkinin, birey karşısında sınırlandırılması ile alakalıdır. Bir başka ifadeyle devletin birey karşısındaki gücünün sınırlandırılmasıdır. Tarih boyunca bireyle devlet arasında eşit olmayan bir güç ilişkisi bulunmuştur. Bu sebeple insan hakları, özü itibariyle, siyasal erkin sınırlandırılmasına, yani kamusal erkin keyfi kullanımının frenlenmesine odaklanmıştır. (Freeman, 2002: 4-5) Bu bağlamda, insanların siyasal iktidarlara karşı mutlaka korunması gerektiğinin anlaşıldığı, insanların siyasal iktidarlar karşısında dokunulmaz ve devredilmez birtakım haklara sahip olduklarının belirtildiği andan itibaren insan hakları düşüncesinin ortaya çıktığı söylenebilir. Bu düşüncenin ilk tohumları, insanoğlunun ve onun kurduğu kurumların tarihsel gelişim sürecinde ortaya çıkmıştır.

##### 1.1. Eskiçağda İnsan Hakları Düşüncesi

Tarihin Sümer uygarlığıyla başladığı genel olarak kabul edilmektedir. Orta Asya'dan gelip verimli Mezopotamya topraklarına yerleşen Sümerler, ilk devlet ve hukuk düzeni kuran kavim olarak bilinir. Sümerler'in uygulamaları, kendilerinden sonra Mezopotamya'da ve diğer bölgelerde yaşayan kavimleri etkilemiştir. İnsan, özgürlük ve hak kavramlarıyla ilk kez burada karşılaşmaya başlamıştır. İnsanın varlığı ve dokunulmazlığı konusunda, daha önceki topluluklarda görülmeyen derecede ileri adımlar atan Sümerler, aynı zamanda Tanrılara insan kurban etme gibi gelenek ve görenekleri sürdürmüşlerdir. (Mumcu, 1994: 30)

4 bin yıllık geçmişi bulunan Çin uygarlığı da, insan haklarının gelişmesine, siyasi iktidarın sınırlandırılması öğretisiyle katkıda bulunmuştur. Çin'de göklerin oğlu olarak

nitelendirilen imparator, göklerden aldığı vekaletle, devleti halkın refah ve mutluluğu için yönetmekle yükümlü sayılmıştır. Dolayısıyla imparator, halkın ve devletin geleceğini tehlikeye attığı takdirde, halkın direnme hakkını hesaba katmak zorundadır. Göklerin vekaleti kavramı, halka bazı somut haklar tanımamakla beraber, imparator açısından ahlaki bir yükümlülük ve siyasi iktidarın sınırlandırılması anlamına gelmiştir. (Ünal, 2001: 11)

Eski Mısır Uygarlığı'nın da insanlar arasında serbestlik-eşitlik kavramlarının bir hayli gelişmiş olduğu ve hak ve özgürlükler konusunda çağdaşları olan toplumlara önderlik ve örneklik etmişlerdir. Anadolu yaşayan Hititler de oldukça hoşgörülü ve eşitlikçi sayılabilecek bir toplum oluşturmalarıydı. Hitit toplumu da soylular, halk ve köleler olmak üzere başlıca üç sınıfa ayrılıyordu. Fakat, toplumda her şeyden önce dinsel bir hoşgörü vardı. (Mumcu, 1994: 32)

İnsana ve haklarına ilişkin hassasiyetleri felsefi düzlemde ilk defa dile getiren Sofizmin ise insan hakları alanındaki katkılarını iki noktada toplamak mümkündür. Birincisi devlet, insan tarafından kurulmuştur ve insanın mutluluğa ulaşmasını sağlayan bir araçtır. Bu nedenle insanların amaçları doğrultusunda devlet sınırlandırılabilir. İnsan hakları doktrininin temel amacı da devletin sınırlandırılmasıdır. İkincisi ise bütün insanlar eşit ve özgürdürler. Bu nedenle sofistler, insanlar arasında bir ayırım yapmanın doğru olmadığını belirterek demokrasi kavramını yüceltmışlerdir. Sofistlerin bu bireyci ve göreceli anlayışları, dönemin statükocularını tehdit etmiştir. Çünkü, devlet, adalet ve yasa gibi değerleri eleştiren Sofistler, genel hiçbir ölçüyü tanımamakla, otoriteyi ve geleneği temelinden sarsmışlardır. (Coşkun, 2006: 34)

İnsanın yüceltilmesi eleştirileri, devletin putlaştırılmasına neden olmuştur. Yeni düşüncede, insanın öncelikli konumunun yerini devlet, demokratik değerlerin yerini ise otorite almıştır. Sokrates, insanı amaç, devleti ise araç olarak gören Sofistleri ahlaki

çöküntüye neden olduğu gerekçesiyle eleştirmiştir. Platon'da Aristo gibi mükemmel bir toplum ve mükemmel bir yönetim kurabilmek için üstün sınıf olarak gördüğü yönetici sınıf ve yönetilen sınıf ayrımı yapmıştır. Bu düşünce daha bilgili, daha uzman, daha erdemli ve daha yetenekli olan insanların, böyle olmayanları yönetmesinin doğru olduğu çıkarımına götürmektedir. Bu nedenle insanı koruyucu ve kısıtlayıcı siyaset sistemleri üretmişlerdir. (Coşkun, 2006: 40)

Roma imparatorluğu döneminde Hristiyanlığın devlet dini olması, Hristiyan olmayanlar üzerinde baskı ve zulümlerin artmasına neden olmuştur. Bizans İmparatorluğu döneminde, Hristiyanlık devletin işleyişinde önemli bir prensip haline geldi ve yeni memleketler fethedilir edilmez, halk zorla Hristiyan yapılmaya çalışıldı. Bizans İmparatorluğu bu kez Hristiyanlığın temel prensip ve kaidelerine yönelerek, bu dine inananları esas almış ve bundan başka dinlere inananlar, dinlerini değiştirmeye zorlanmışlardır. İnançlarından dönmeyenler ise insafsızca cezalandırılmışlardır. (Palaz, 2001: 45)

## **1.2. Ortaçağ'da Dinin Özgürlüğü**

Ortaçağ, Avrupa tarihinde 1000 yıllık bir karanlık dönemi simgelemesi açısından, dogmatizmin özgür düşünceye tercihinin sonuçlarını göstermesi dolayısıyla oldukça önemlidir. Bu dönem Avrupa'da Hristiyanlığın iktidar ve halk üzerindeki baskın etkisi yüzünden felsefe ve onun tamamlayıcısı olan bilimsel düşüncenin reddedildiği, aykırı düşünenlerin ise Tanrı adına cezalandırıldığı bir tarihsel kesite denk düşer.

Felsefe ile din arasındaki sürekli çatışma ve uyuşmazlık kuşkusuz sebepsiz değil. Felsefenin özgür açılımı dini otoritelerin de sorgulanmasını beraberinde getireceği için, kilise tarafından reddedilip dogmatizme dönüştürülmeye çalışılmıştır. İnançtan kuşkulanmaya götürebilecek bir felsefi düşünce manevi anlamda Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcilerinin

sorgulanmasına ve itibar yitimlerine, bunun sonucunda da maddi güce sahip olan kilisenin zayıflamasına sebep oldu. (Ünal, 2001: 13) Bu anlamda bilimsel düşüncenin temeli olan özgür felsefe, kilise tarafından reddedilip, ateizm ile eşdeğer tutuldu. Düşünce üretme çabaları ise bir teoloji şekline büründürüldü. Ortaçağ'daki her tür düşüncenin kaynağı olarak İncil gösterilmekteydi. Üretilcek düşünceler sadece İncil'in gösterdiği ya da yorumlandığı ölçüde açıklanmalıydı. Bu dönemde aykırı düşünen birçok düşünür, Tanrı adına kilise tarafından katledilmiş, hapsedilmiş ya da sürgünde sefalet içerisinde ölümlere terk edilmiştir.

Galile, kilisenin egemen görüşü olan; dünyanın evrenin merkezinde sabit duruyor anlayışına karşı, dünyanın evrenin bir parçası olduğu ve eksenini etrafında döndüğünü söylemesine karşılık olarak zindana atılmıştır. Halkın önünde düşüncelerini reddetmeye mecbur bırakılıp, kutsal kitaba el basarak düşüncelerinden vazgeçmeye zorlanmıştır. Ölümüne kadar gözaltında tutulup, arkadaşları ve ailesiyle görüşmesine izin verilmemiştir. (Tişkaya, 2003) Kopernikus'un (1473-1543) dünya'nın yuvarlak ve gök cisimlerinin hareketliliği üzerindeki tezi, Kilisenin baskısı yüzünden ancak ölümünden sonra yayınlanabilmiştir. Yine İtalyan bilimci Bruno Giardano, dünya ve evren üzerindeki görüşleri yüzünden engizisyon mahkemesince tutuklanmış, uzun süre zindanlarda kaldıktan sonra 1600'de Roma'da yakılmıştır. (Ünal, 2001: 14)

12. yüzyılın başında Papa Innocentius III tarafından kurulan ve 1260'tan itibaren sistemli işkence metotları uygulamaya başlayan Engizisyon mahkemeleri, İngiltere hariç bütün Avrupa'ya yayılmıştır. Bu mahkemeler, 18. yüzyıl başında Fransa'da ortadan kaldırılana kadar, din ve adalet adına zulme devam etmişlerdir. 1572'de Paris'te yaşayan Protestanların evleri Katoliklerce yakılmış, dışarı çıkanlar öldürülmüştür. Bu olayda yaklaşık 40 bin Protestan'ın öldürüldüğü belirtiliyor. (Ünal, 2001: 15) Katolik olmayanın yaşamasının yasak olduğu İspanya'da, 14.000 İspanyol dinden sapıtma suçuyla ceza görmüş ve 782'si idam edilmiştir. 1742'de Rusya'da Raskolnik tarikatına mensup papazlar idam edilmiş,

Ermeni kiliseleri kapatılmıştır. (Saklı, 2005: 6) Ortaçağ Kilise hukukçularından Zoanetti, “Roma İmparatorluğu Üzerine” adlı eserinde, imparatora itaatsizliği ölümcül günahlardan saymış, muhtelif devletlerin aslında Roma İmparatorluğu’nun parçalarından ibaret olduğunu öne sürmüş ve ulusları din düşmanı ve yıkıcı bir olgu olarak nitelendirmiştir. (Öktem, 2002: 40)

### **1.3. Aydınlanma ve Dinden Özgürlük**

Aydınlanma dönemi, Kilise otoritesinin sarsılmaya başladığı ve bunun yerine aklın geçtiği dönemdir. Ortaçağda nihai yargılayıcı olarak Kilise öne çıkmıştır. Bu dönemde ise Kilise’nin yerini birey, onun aklı ve özgürlüğü almaya başlamıştır. Aydınlanma çağında Kilise tarafından dillendirilen doğmalar yıkılmaya başlanmış ve Tanrı devre dışı bırakılmak istenmiştir. Aydınlanma felsefesine göre bütün insanlar eşit yaratılmıştır, bireyin hak ve özgürlükleri devlete veya kurum ve kuruluşlara devredilmemelidir. (Coşkun, 2006: 74-75)

İmparatorlukların teker teker yıkılması ve bağımsız ulus devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte insan hakları bilinci ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle Batıda burjuvazinin, güçlenmek amacıyla ulus devletin kurulmasına önderlik ettiği ve bu süreçte bireylerin haklarını öncelediği bilinmektedir. Parçalanmış İmparatorlukların bıraktığı boşluk, giderek artan sayıda devlet tarafından doldurulurken, dinin devlet yönetimindeki etkisi de giderek düşüşe geçmiştir. (Öktem, 2002: 41)

Papa X. Innocentius, Westphalia Barışı’nı bir fermanla protesto ederek, bunun Katolik dinine son derece zararlı olduğunu belirtmiştir. Buna rağmen Katolik hükümdar ve prensler, Westphalia anlaşmalarını onaylamakta tereddüt etmemişlerdir. (Yılmaz, 2007: 305) 16. Yüzyılda altın çağını yaşayan Papalık diplomasisi, Westphalia Barışı’ndan sonra inişe geçecektir. Westphalia Barışı’nın bazı dini haklar tanınmasının sebebi, dönemin uluslararası toplumunun dini özgürlüğü ve hoşgörüyü başlı başına bir amaç olarak görmesinden ziyade

muhtemel çatışma sebeplerini ortadan kaldırmak gibi görünmektedir. (O'Byrne, 2003: 26) Antlaşmaların hükümlerinin yerine getirilmesi güvencesini toplu olarak üstlenen devletler, aslında bireylerin haklarını değil, kendi menfaatlerini koruma peşindedirler. Bu bakımdan Westphalia, büyük güçlerin bir araya gelerek, Avrupa'nın haritasını güçler dengesi kurallarına göre çizdiği Avrupa Sistemi kongrelerinin ilkini oluşturmaktadır. Neticede devletle din arasında uzunca süren mücadele sonunda dinde reforma gidilmiş, böylece Avrupa'da din-devlet ayrışması meydana gelmiştir. (Yılmaz, 2007: 307-310)

Dinde reform hareketlerinin başlaması dinden özgürlük hareketini hızlandırmıştır. Ruhban sınıfının aracılığını reddedip, onun yerine doğrudan kutsal kitabı yerleştiren Reform, bütün insanlığın bu kitabı anlaması zorunluluğu ile karşı karşıya bıraktı. Calvin, Roma İmparatorluk teorisini reddederek ulus devleti savunmuştur. Luther ise Alman soylularına hitap ederken, onların milli duygulara seslenmiştir. Netice itibariyle ulus devlet, Protestanlığın bir ürünü (Taşpınar, 2007) olarak görülebilir, sorgulanır (Mumcu, 1994: 51) hale gelmiştir. Ortaçağda kilise ve devlet arasında başlayan siyasal yetki mücadelesi, din ve devlet iktidarının ayrılması ile sonuçlanmıştır.

Din, tarihsel açıdan devletin varlığını mümkün kılan bir araç olarak da görülmektedir. Ortaçağın kilise ve imparatorluk birliğinin yavaş yavaş sarsılması, ulus devletlerle beraber ulusal kiliselerin de ortaya çıktığı dönemdir. Ulus devlet, kendi iç bütünlüğünü pekiştirmek dini kontrol ve denetiminde tutmaya çalışmıştır. Bu anlamda ulus devletler dini kimliklerini korumuşlardır. (Öktem, 2002: 42) Din ve inanç özgürlüğü, ilk kez 12 Haziran 1776 tarihli Virginia Haklar Bildirisi'nde (Aktan, 2000: 93) yer almış, daha sonra 1789 tarihli Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi'nin 10. ve 11. maddesine (Aktan, 2000: 100) girmiştir. Her iki belgede de herkesin, dininin gerek ve buyruklarını yerine getirme hakkı bulunduğu vurgulanmaktadır. En açık biçimiyle ise BM İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 18. maddesinde (Aktan, 2000: 160) net ve ayrıntılı biçimde zikredilmiştir.

#### 1.4. Modern Dönem: Din ve İnanç Özgürlüğü

Uygarlık tarihi din ve inanç farklılıkları nedeniyle yaşanmış savaşlarla doludur. II. Dünya Savaşı'na kadar dinsel ve mezhepsel farklılıklar, işkence ve katliamlara yol açmıştır. Yaşanan bu acı tecrübeler, diğer temel hak ve özgürlükler gibi, din ve inanç özgürlüğünün de uluslararası düzeyde kurumsal olarak güvence altına alınması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu çerçevede ilk adım I. Dünya Savaşı sonrasında “Dünya barışının ve düzeninin korunması” için Milletler Cemiyeti kurulmuştur. Fakat Milletler Cemiyeti çatısı altında din ve inanç özgürlüğünü güvence altına almak için gerçekleştirilen çalışmalar, bu özgürlüğü bir azınlık hakkına indirgemiş, genel olarak herkese tanınması gereken temel bir özgürlük seviyesine çıkartamamıştır. (Ünal, 2001: 38)

II. Dünya Savaşı'nda Nazi Almanyası'nın Yahudilere yönelik soykırımı dolayısıyla, din ve vicdan hürriyeti kavramı artık uluslararası hukuk metinlerinin yanı sıra dünya kamuoyu ve insan hakları mücadeleleri tarafından da takip edilmeye başlamıştır. (Yılmaz, 2005: 5) ABD Başkanı Theodore Roosevelt, 1941'deki Amerikan Bayrak Günü nedeniyle yaptığı konuşmasında, bütün dünya için savunduğu “Dört Hürriyet” içerisinde din özgürlüğünü de saymıştır.

II. Dünya Savaşı sonrasında kurulan Birleşmiş Milletler (BM) çatısı altında gerçekleştirilen çalışmalarda ise din ve inanç özgürlüğünü sadece azınlık haklarından birisi olarak gören anlayıştan vazgeçilmiştir. (Ishay, 2004: 279) Azınlık hakları yerine daha genelleştirilmiş ve birey merkezli bir hak ve özgürlükler sistemine geçildiği görülmektedir. Bu yeni anlayış, BM çatısı altında kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi ve Dine ve İnanca Dayalı Her Türü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Kaldırılmasına İlişkin Bildiri gibi din ve inanç özgürlüğüne ilişkin olarak

getirdikleri düzenlemeler ile ön plana çıkan insan hakları belgelerinde somutlaşmıştır. (Öktem, 2002: 4)

Din ve İnanç özgürlüğü konusunda en önemli belgelerden birisi Avrupa Konseyi tarafından kabul edilen Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'dir (AİHS). AİHS'i, diğer uluslararası insan hakları sözleşmelerinden ayıran en önemli özellik, güvence altına aldığı hak ve özgürlüklerin ihlal edildiği iddiası ile bireylere, yine bu Sözleşme ile kurulan yargı organlarına doğrudan başvuru hakkı tanımış olmasından kaynaklanmaktadır.

Küreselleşme süreciyle birlikte ulus devlet modelinin aşınması etnik ve dinsel farklılıkların artması, ayrımcılığın önlenmesi için çaba harcanmasını gerektirmiştir. (Malik, 2005: 81) Etnik ve dini hoşgörüsüzlük örneklerinin artması üzerine uluslar arası alanda bu konuda çalışmalar artmıştır. BM'nin, 1956 yılında Azınlıkların Korunması ve Ayrımcılığın Önlenmesi Alt Komisyonu'na bir rapor hazırlatması buna örnek gösterilebilir. BM Genel Kurulu 1 Aralık 1962 tarih ve 1779 sayılı kararıyla, dinsel hoşgörüsüzlükleri ortadan kaldıran bir anlaşma hazırlanmasını tavsiye etmiştir. BM Genel Kurulu, o güne kadar dinsel hoşgörüsüzlüğün kaldırılmasıyla ilgili olarak elde edilen gelişmeleri ve teamülleri dikkate alan bir bildirge taslağı kabul etmiştir. BM Genel Kurulu 25 Kasım 1981 tarih ve 36/35 sayılı kararıyla Her Türlü Dinsel Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Kaldırılması Bildirgesini kabul etmiştir. BM, İnsan Hakları Komisyonu, Azınlıkların Korunması ve Ayrımcılığın Önlenmesi Alt Komisyonu'ndan, din ve inanca dayalı ayrımcılık ve hoşgörüsüzlük sorununun bütün boyutlarıyla inceleyen bir çalışma yapılmasını talep etmiştir. (Kalabalık, 2009: 164)

## **2. ULUSLAR ARASI BELGELERDE DİN VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ**

Temel bir insan hakkı olarak din ve vicdan özgürlüğü, demokratik hukuk devletinin vazgeçilmez bir unsurudur. Temel haklar, milli devletlerin sınırları içinde olduğu kadar, bölgesel ve evrensel düzeyde de korunmaktadır. BM, Avrupa Konseyi ve Avrupa Güvenlik ve

İşbirliği Teşkilatı gibi kuruluşlar, bu amaçla bir dizi uluslararası sözleşme hazırlamış ve tavsiye kararları kabul etmişlerdir.

İnsan hakları evrensel belgelerinde din özgürlüğü düşünce ve vicdan özgürlüğü ile birlikte düzenlenmiştir. Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü şeklinde ifadesini bulan bu gruplandırma, gerçekten de birbirine çok yakın olan üç özgürlüğü birleştirmiş olmaktadır. Belgelerde din konusu genel olarak iki şekilde yer almaktadır. Biri, bilinen şekliyle dinî inancın serbestçe yaşanmasını sağlamayı amaçlarken, diğeri sosyolojik bir kategori yahut insan haklarının gerçekleşmesi hususunda bir engel olarak konuya yaklaşmaktadır. Bu uluslararası sözleşmeleri, aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür.

### **1.5. BM Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi (1948)**

Din ve inanç özgürlüğü, 10 Aralık 1948 yılında BM Genel Kurulu'nda kabul edilen Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi'nin 18. maddesinde şöyle düzenlenmiştir:

“Herkes, düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, herkesin istediği dine ya da inanca sahip olması ya da bunları benimsemesi özgürlüğünü ve herkesin ister tek tek, isterse başkaları ile birlikte toplu olarak, kendi din ya da inancını, tapınma, uyma, uygulama ya da öğretme bakımından açık ya da kapalı biçimde ortaya koyma özgürlüğünü de içerir.” (Aktan, 2000: 157-162)

### **2.2. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (1950)**

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS), 4 Kasım 1950'de Roma'da imzalanmış ve 3 Eylül 1953 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü 9. madde de şöyle düzenlenmiştir:

1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, din veya inanç değıştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, açıkça veya özel tarzda ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.
2. Din veya inancını açıklama özgürlüğü, ancak kamu güvenliğinin, kamu düzenin, genel sağlığın veya ahlakın, ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için demokratik bir toplumda zorunlu tedbirlerle ve yasayla sınırlanabilir. (Aktan, 2000:172)

### **2.3. Medeni ve Siyasal Hakları İlişkin Uluslararası Sözleşme (1966)**

BM Genel Kurulu'nun, 16 Aralık 1966 tarihinde kabul ettiği ve 23 Mart 1976 tarihinde yürürlüğe giren Medeni ve Siyasal Hakları İlişkin Uluslararası Sözleşme'de din ve inanç özgürlüğü daha detaylı olarak yer almaktadır. Sözleşmenin 18. maddesi şöyle:

1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak, kendi tercihiyle bir dini kabul etme veya bir inanca sahip olma özgürlüğü ile tek başına veya başkalarıyla birlikte toplu bir biçimde, aleni veya özel olarak, dinini veya inancını ibadet, uygulama, öğretim şeklinde açışa vurma özgürlüğünü de içerir.
2. Hiç kimse, kendi tercihi olan bir dini kabul etme veya inanca sahip olma özgürlüğünü zayıflatacak bir zorlamaya tabi tutulamaz.
3. Bir kimsenin dinini veya inancını açışa vurma özgürlüğü ancak kamu güvenliği, kamu düzeni, sağlık veya ahlak veya başkalarının hak ve özgürlüklerini korumak amacıyla, hukuken öngörülen ve demokratik bir toplumda gerekli olan sınırlamalara tabi tutulabilir.
4. Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, anne-babalar ile mümkünse vasilerin kendi inançlarına uygun biçimde çocuklarına din ve ahlak eğitimi verilmesini isteme özgürlüğüne saygı göstermeyi taahhüt ederler. (Aktan, 2000: 296)

## 2.4. Helsinki Nihai Senedi (1975)

Helsinki Nihai Senedi, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) tarafından düzenlenen Konferanslar sonucunda, Ağustos 1975'te 35 ülkenin Devlet ve Hükümet Başkanlarının katılımıyla imzalandı. Sened'in "Düşünce, Vicdan, Din ve İnanç Özgürlükleri" ni de Kapsamak Üzere, İnsan Haklarına Ve Temel Özgürlüklere Saygı" başlıklı 7. Maddesinde özellikle devletlerin bireylerin din özgürlüğü için yapması gerekenleri düzenliyor. (Aktan, 2000: 356) Buna göre:

"Katılan - Devletler, ırk, cinsiyet, dil ve din ayırımı gözetmeksizin, herkes için düşünce, vicdan, din veya inanç özgürlüklerini de kapsamak üzere, insan haklarına ve temel özgürlüklere saygı gösterirler.

Katılan - Devletler, insan kişiliğinin özündeki onurdan doğan ve kişinin özgür ve tam gelişmesi için zorunlu bulunan, yurttaşlık hak ve özgürlükleriyle, siyasal, ekonomik, sosyal, kültürel ve başka hakların ve özgürlüklerin etkin biçimde kullanılmasını geliştirir ve desteklerler.

Bu çerçeve içinde, katılan - Devletler kendi vicdanının buyruğu uyarınca, tek başına ya da topluca bir din veya inanca inanmak ve onun gereklerini yerine getirmek özgürlüğünü kişiye tanırırlar.

Ülkelerinde ulusal azınlıklar bulunan katılan - Devletler, bu azınlıklardan olan kişilere, yasa önünde eşitlik hakkını tanırırlar; bu kişilere, insan haklarından ve temel özgürlüklerden etkin olarak tümüyle yararlanma olanağını sağlarlar ve bu biçimde, bu alandaki yasal haklarını korurlar.

Katılan - Devletler, bütün Devletlerarasında olduğu gibi kendi aralarında da dostluk ilişkilerini ve işbirliğini geliştirmeyi sağlamak için zorunlu bir etken olan barışın, adaletin ve

gönencin, insan haklarına ve temel özgürlüklere saygı göstermenin evrensel önemini kabul ederler.

Katılan - Devletler, karşılıklı ilişkilerinde bu haklara ve özgürlüklere sürekli saygı gösterirler ve Birleşmiş Milletlerle işbirliğini de kapsamak üzere, topluca ve tek başlarına bu haklara ve özgürlüklere evrensel ve etkin saygıyı gerçekleştirmeye çaba gösterirler.

Katılan - Devletler, bu alanda kişinin bu haklarını ve görevlerini bilme ve bunlar uyarınca davranma hakkını doğrularlar.

İnsan Hakları ve temel özgürlükler alanında katılan - Devletler Birleşmiş Milletler Andlaşması amaçlarına ve ilkelerine ve İnsan Hakları Evrensel Bildirisine uygun olarak davranırlar. Bağlı olabilecekleri İnsan Haklarına İlişkin Uluslararası Sözleşmeleri de kapsamak üzere, bu alanda uluslararası bildiriler ve sözleşmelerdeki kayıtlı yükümlülüklerini de yerine getirirler.” (Aktan, 2000: 360)

## **2.5. Din veya İnanca Dayanan Her Türlü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesine Dair Bildiri (1981)**

Din ve inanç özgürlüğü ile ilgili en kapsamlı uluslar arası belge olan Din veya İnanca Dayanan Her Türlü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Tasfiye Edilmesine Dair Bildiri, BM Genel Kurulu tarafından 25 Kasım 1981 tarihinde kabul edilmiştir. (Aktan, 2000: 409) Buna göre;

Madde 1:

1. Herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne hakkı vardır. Bu hak, bir dini ya da dilediği bir inancı benimseme ve din ya da inancını tek başına ya da topluca, açık ya da özel olarak ibadet, gözetme, uygulama ve öğretme biçiminde açıklama özgürlüğünü de içerir.

2. Hiç kimseye, bir dini ya da dilediği bir inancı benimseme özgürlüğünü zedeleyecek baskıda bulunulamaz.

3. Bir kimsenin din ya da inançlarını açığa vurma özgürlüğü, ancak yasayla öngörülen ve kamu güvenliği, düzeni, sağladığı ya da genel ahlakı ya da başkalarının temel hak ve özgürlüklerini korumak için gereken sınırlamalara bağlı olabilir.

#### Madde 2:

1. Hiç kimse, din ya da başka inançları gerekçesiyle herhangi bir devlet, kurum, grup yada bir kimse tarafından ayrımcılık konusu olamaz.

2. Bu bildirgenin amaçları bakımından ‘din ya da inanca dayalı hoşgörüsüzlük ve ayrımcılık’ sözü, din ya da inanca dayalı olarak insan hakları ve temel özgürlüklerin eşitlik temeli üzerinde taşınmasını, kullanılmasını ve bunlardan yararlanılmasını önlemek ya da zedelemek amaç ya da sonucuyla herhangi bir ayırım, dışlama, kısıtlama ya da üstün tutmada bulunmak anlamına gelir.

#### Madde 3:

İnsanlar arasında din ya da inanç gerekçeleriyle ayırım gözetmek, insan saygınlığına karşı bir saygısızlık ve Birleşmiş Milletler Antlaşmasının ilkelerinin reddedilmesi niteliğinde olup İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinde ilan edilen ve İnsan Hakları Uluslararası Sözleşmelerinde ayrıntılı olarak öne sürülüne insan hakları ve temel özgürlüklerin çiğnenmesi ve Uluslararası dostça ve barışçı ilişkiler için bir engel sayılarak kınanır.

#### Madde 4:

1. Tüm Devletler, kişisel ekonomik, siyasal, toplumsal ve kültürel yaşamın her alanında insan hakları ve temel özgürlüklerin tanınması, kullanılması ve bunlardan yararlanılması

bakımından din ya da inanç gerekçesiyle yapılan ayrımcılığı önlemek ve kaldırmak için her türlü etkin önlemi alır.

2. Tüm Devletler, gerekli olduğu her durumda böyle bir ayrımcılığı yasaklamak için yasalar çıkarmak ya da kaldırmak üzere her türlü çabada bulunur ve bu konuda din ya da başka inançlara dayalı hoşgörüsüzlükle savaşmak üzere tüm uygun önlemleri alır.

#### Madde 5:

1. Ana-babalar ya da duruma göre çocuğun yasal vasileri, aile yaşamını, din ya da inancına göre ve çocuğa verilmesi gerektiğine inandığı manevi eğitimi göz önünde bulundurarak düzenleme hakkına sahiptir.

2. Çocuk, ana-babasının ya da duruma göre yasal vasisinin istekleri uyarınca din ya da inanç konusunda eğitim görme hakkından yararlanır ve kendi çıkarları başta olmak üzere ana-babasının ya da yasal vasisinin istekleri dışında bir din ve inanç öğretimini almaya zorlanamaz.

3. Çocuk, din ya da inanç gerekçesiyle yapılan her türlü ayrımcılıktan korunur. Halklar arasında anlayış, hoşgörü ve dostluk, barış ve evrensel kardeşlik, başkalarının din ya da inanç özgürlüğüne saygı ruhuyla ve tüm gücü ve yeteneklerini insanlığın hizmetine adanması gerektiğinin tam bilinciyle yetiştirilir.

4. Ana-babasının ya da yasal vasisinin bakımı altında bulunmayan bir çocuk söz konusu olduğunda, yine çocuğun çıkarları önde olmak üzere ana-babası ya da vasisinin din ya da inanç konularında dile getirdiği istekler ya da isteklerinin belirtileri gereğince göz önüne alınır.

#### Madde 6:

Bu Bildirgenin 1. maddesi uyarınca ve 1. maddesinin 3. fıkrası hükümleri saklı kalmak üzere, düşünce, vicdan, din ya da inanç özgürlüğü hakkı ötekilerin yanı sıra,

a. Bir din ya da inancın gerekleri uyarınca ibadet ya da toplanma ve bu amaçla ibadet yerleri kurma ve koruma;

b. Uygun yardım ve insancıl amaçlı kurumlar kurma ve koruma;

c. Bir din ya da inancın tören ya da törelerine ilişkin araç ya da gereçleri yeterli ölçüde yapma, edinme ya da kullanma;

d. Bu alanlarda ilgili metinleri yazma, yayınlama ve yayma;

e. Bir din ya da inancı bu amaçlara uygun yerlerde öğretme;

f. Bireylerden ve kurumlardan gönüllü maddi ya da başka yardımlar isteme ya da alım;

g. Herhangi bir din ya da inancın ve standartlarının öngördüğü uygun liderleri yetiştirme, atama, seçme ya da yerini alacak olanı belirleme;

h. Dinin ya da inancın kuralları uyarınca tatil günlerine uyma ve bayram ve törenleri kutlama;

ı. Din ve inanç konularında ulusal ve uluslararası düzeylerde bireylerle ve topluluklarla iletişim kurma ve sürdürme özgürlüklerini içerir. (Aktan, 2000: 410-412)

## **2.6. Çocuk Hakları Sözleşmesi (1989)**

20 Kasım 1989 tarihinde BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin 14. maddesi doğrudan çocukların din ve inanç özgürlüğü ile ilgilidir:

“1. Taraf devletler, çocuğun düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne saygı gösterirler.

2. Taraf devletler, ebeveyn ya da durumuna göre kanuni temsilcilerin, yukarıda belirtilen hakkın, çocuğun yeteneklerinin gelişmesine uygun düşecek biçimde kullanılması için çocuğa rehberlik etme hak ve görevine saygı gösterirler.

3. Din ya da kanaatlerini izhar etme hakkı, sadece kanunen öngörülen ve kamu güvenliğini, kamu sağlık ve ahlakını ya da başkalarının temel hak ve özgürlüklerini korumak için zorunlu olan sınırlamalara tabi tutulabilir.” (Aktan, 2000: 470)

## **2.7. AB Temel Haklar Bildirgesi (2000)**

Temel Haklar Şartı olarak da bilinen Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesi, 7-8 Aralık 2000’de düzenlenen Nice Zirvesi’nde onaylandı. Avrupa hakları arasında özgürlük, güvenlik ve adalet bölgesi oluşturarak bireyi, faaliyetlerinin merkezine yerleştiren bildirgenin 10 maddesinde din ve inanç özgürlüğü şöyle yer almaktadır.

“1-Herkes, düşünce, din ve vicdan özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak, din veya inancını değiştirme özgürlüğünü ve din veya inancını tek başına veya topluluk halinde, aleni veya gizli olarak ibadet etme, öğretme, uygulama ve gereklerine uyma şeklinde açığa vurma özgürlüğünü içerir.

2-Bu hakkın kullanılmasına ilişkin ulusal mevzuata uygun olarak dini nedenlerle askerlik görevini yapmayı reddetme hakkı tanınmaktadır.” (Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesi, [http://www.belgenet.com/arsiv/sozlesme/ab\\_thb.html](http://www.belgenet.com/arsiv/sozlesme/ab_thb.html), Erişim: 20 Nisan 2010)

## BÖLÜM 2

### AVRUPA'DA LAİKLİK VE DİN-DEVLET İLİŞKİLERİ

Din-devlet ilişkileri sorunu, 1789 Fransız İhtilali'nden önce Hristiyan geleneğinin hâkim olduğu Avrupa ülkelerinde baş göstermeye başlamış ve zaman içinde farklı şekillerde çözüme kavuşturularak dinin, devlet ve toplum içindeki rolü belirlenmeye çalışılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dinin yeniden önem kazanması, dinin toplum ve siyasal hayattaki yerinin yeniden belirlenmesi konusundaki tartışmaları da beraberinde getirmiştir. (Edmunson, 2004: 61-86 ) Şimdi laiklik Avrupa'da hangi tarihsel ve toplumsal koşullarda çıktı, hangi aşamalardan ona bakalım.

#### 1. AVRUPA'DA LAİKLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI

Laiklik Fransa'da 1870'li yıllardan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Larousse'ta yer alışı 1873, Littre sözlüğüne yapılan zeyilde ortaya çıkışı ise 1877'dedir. Her iki kaynakta da kavram, “laik olanın özelliği” şeklinde tanımlanmaktadır. Emile Littre laikliği siyasi bağlamda ele almakta ve kavramı din söz konusu olduğunda “devletin mutlak tarafsızlığı” anlamında anlamaktadır. Nitekim bu ilk tanım daha sonrası için de esas alınacak ve ve Batı düşüncesinin temel yaklaşımlarından biri olarak günümüzde de devletin siyasî varlığı üzerinde dinî inançların söz konusu olmaması, onun bütün din ve mezhepler karşısında tarafsız tavır alması ancak vicdan ve inanç özgürlüğüne de saygı göstermesi şeklinde anlaşılabacaktır. Peki bu tanıma nasıl ulaşıldı?

##### 1.1. Yeni Ahit'in Esas Alındığı İlk 500 Yıl

Tümüyle kilise eksenli şekillenmiş Ortaçağ Avrupasını ana hatlarıyla 3 farklı döneme ayırarak inceleyebiliriz. Birinci dönem Yeni Ahit'in esas alındığı ilk beş yüzyıllık dönemdir. Bilindiği gibi Yeni Ahit Hristiyanlara, kendilerini yönetenler mutlak anlamda boyun eğmeyi

emretmiştir. Yeni Ahit'te devlet toplum ilişkileriyle ilgili prensipler iki yerde zikredilir. Bunlardan biri Hz. İsa'ya, diğeri ise Aziz Pavlus'a aittir. İncil'e göre İsa, "Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını Tanrıya verin" diyerek Roma'ya vergi verilmesini, dolayısıyla yönetime boyun eğilmesini tavsiye etmiştir. (Ayşe Hür, Taraf Gazetesi, 20.10.2009) Pavlus da Romalılara gönderdiği mektupta, Hristiyanlara kesin ve açık ifadelerle; bütün yönetimlerin Tanrıdan olduğu düşüncesinden hareketle inanların ilahi cezaya çarptırılmamaları için başlarında bulunan yönetimlere mutlak surette itaat etmeleri gerektiğini vurgular. (Hocaoğlu, 1995: 115)

Din-devlet ilişkisiyle ilgili bu iki ilkeyi vaaz eden Yeni Ahit "tüm insanların kardeşliği" fikrinden hareketle inananlar için sevgi, dayanışma ve kardeşliğe dayalı mütevazı bir yaşam biçimi önermiştir. Hristiyanlar, ilk yüzyıllar boyunca dini, politik bir mecraya çekmeden bu mütevazı biçimiyle yaşamışlardır.

## **1.2. İlahi Otoritenin Mutlak Hâkimiyeti**

İkinci dönem ise Roma İmparatorluğu'nun zayıflama ve giderek yıkılma sürecine girdiği beşinci yüzyıldan itibaren başlatılabilir. Batı Roma'nın yıkılma süreci ile Hristiyanlığın bir merkezi ve siyasi güç olarak yükselmesi aynı dönemlere denk gelmiştir. Dördüncü yüzyılın ortalarında Batı Roma'dan ayrılan Bizanz İmparatorluğu yaklaşık 50 yıl sonra Hristiyanlığı resmi din olarak tanımış ve diğer inançlara yasaklama getirmiştir. (Ayşe Hür, Taraf Gazetesi, 20.10.2009) Böylece devletin altında örgütlenen ve ona bağımlı bir dini model olan Orotodoksluk tesis edilmiştir. Oysa pagan sistemine dayalı Batı Roma'da İmparatorluk, yıkılıncaya kadar Hristiyanlıkla barışmamış ve Hristiyanlar büyük eziyetlere maruz kalmıştır. Bu bakımdan İmparatorluğun zayıflamasıyla Hristiyanlar adeta İmparatorluktan intikam alan bir teoloji geliştirdiler ve bu teoloji Avrupa'ya yaklaşık bin yıl boyunca hükmetti. St. Ambrose (339 - 397), St. Gregory (540 - 604) ve St Auguztine (354 -

430) gibi kilise babaları tarafından geliştirilen bu teoloji kurumunu hem dünyevi hem de uhrevi otoritenin merkezi haline getirdi. Bunlardan St. Augustine ruhla beden ayırımından hareket ederek “seküler otorite” ve “ilahi otorite” arasında keskin bir ayrım anlamına gelen “iki kılıç” doktrinini geliştirdi. (Michel, 1991: 134) Ona göre seküler otorite bedensel arzu ve dürtülere dayanırken; ilahi otorite ruhsal arzulara dayanmaktadır. Birincisi şeytanın ikincisi ise Tanrının Krallığı anlamına gelmektedir. Şeytanın tarih içinde gelmiş geçmiş en büyük krallığının Roma imparatorluğu olduğunu ileri süren St. Augustine, seküler devletin mutlak surette ilahi otoritenin hizmetine girmesi gerektiğini savunmuştur. (Michel, 1991: 135)

Bu görüşüyle Yeni Ahit’in içeriğinden farklı bir yorum geliştiren Augustine, Katolik Kilesesi’ni ilahi otoritenin yeryüzündeki temsilcisi olarak ilan etmiştir. Kiliseyi “Tanrının yeryüzündeki yürüyüşü” olarak kabul eden St. Augustine onu aynı zamanda dinin kendisi, başka bir deyişle dinsel referansın yegane temsilcisi haline getirdi. Augustinian öğreti, zamanla biraz daha ileri giderek Kitab-ı Mukaddes’te eşit kardeşler olarak tanımlanan müminleri “sıradan, kiliseye mensup olmayanlar” ve “ruhban sınıfı, kilise mensupları” şeklinde ikiye ayırmıştır. (Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, 1990: 435) Buna göre bu sınıflardan birincisinin hidayeti ve kurtuluşu ikincisine; yani ruhban sınıfına mutlak surette itaat etmesiyle mümkün olacaktır. Bu öğreti kısaca Katolik Kilisesini kutsal kitabın yerine geçirmiş ve iki dünyadaki kurtuluşun ancak bu otorite ile mümkün olacağını beyan etmiştir. Kendisini ekümenik (evrensel), yani tüm hristiyanları kuşatan üst otorite olarak ilan eden Katolik Kilisesi’nin bu doktrin doğrultusundaki etkisi yaklaşık olarak Rönesans ve Reform Hareketlerinin başladığı döneme kadar kendisini hissettirmiştir. Bu öğretiyle birlikte seküler otorite, beşinci yüzyıldan itibaren mutlak anlamda ilahi otoritenin hükümlerine altına girmeye başlamış, dünyevi olana karşı müthiş bir aşağılama tutumu yaygınlaşmıştır. Ortaçağ Avrupası büyük ölçüde bu öğretinin etkisi altında kalmıştır.

### 1.3. Aquinasçı Dönem

Hristiyan dünyada din devlet ilişkisiyle ilgili üçüncü dönemi St. Thomas Aquinas'la (1225 - 1274) başlatmak mümkündür. Aquinas, 13. yüzyılda Orta Çağ Hristiyanlık teolojisinde aşağılanan “beşeriliğe” yeniden değer kazandırmakla bu anlayışta bir gedik açmıştır. Aquinasçı öğretisi insan ürünü olan şehirlerin, sanatların, bilimsel çalışmaların, devlet yönetme sanatının ve hukukun şeytanın eseri olarak değil, kıymetli ve muteber şeyler olarak kabul edilmesi gerektiğini beyan etmiştir. (Ağaoğulları ve Köker, 1996: 195) Geliştirdiği dörtlü hukuk sisteminde insana da yer vermiş olması, Aquinasçı öğretinin Orta Çağın girişinden sonra Hristiyanlıkta sekülerizme ilk defa yer açtığı anlamına gelmektedir. Hukuk sistemini edebi hukuk, tabi hukuk, ilahi hukuk ve beşeri hukuk şeklinde dörde ayıran Aquinas, Augustine'nin öğretisinin sonra ilk kez insanın yaptığı yasaya meşruluk kazandırmıştır. Böylece özellikle yönetime ilişkin dünyevi olanla uhrevi olan arasındaki keskin ayrıma dayanan Augustinian tarız iki kılıç doktrini de teolojik anlamda ilk kez darbe yemiştir.

Yaklaşık iki asır sonra Martin Luther (1483 - 1546) ve John Calvin (509 - 1564)), Aquinas'ın elinde dünyevi bir karakter kazanan Skolastik felsefenin temelleri üzerinden ulusal karakterli protest bir hareket başlatarak seküler devletin inşasına katkıda bulundular. Adının gösterdiği gibi Protestanlık öğretisi pür teolojik bir öğreti olmaktan çok, ihtişam ve siyasal güç kaynağı haline gelen evrensel Katolik Kilisesi'ne karşı ulusal bir protest hareket özelliği taşımaktadır. Martin Luther'in Wittenberg'de bir kilisenin duvarına asarak hareketine başlangıç teşkil eden 95 ilkenin üzerinde yoğunlaştığı üç nokta çok önemlidir. Bunlar şu şekilde özetlenebilir: Katolik Kilisenin inananlar arasında yaptığı sıradan ve ruhban sınıfı ayırımına son verilmeli, ulusal krallara mutlak anlamda itaat edilmeli ve Roma Papalığına vergi vermekten vazgeçmeli. (Michel, 1991: 107)

Luther, dinin zorunluluktan dolayı papaz olarak kabul ettiği kralların altında örgütlenerek ulusal bir krakter kazanmasını sağlamıştır. Luther ile aynı teolojik anlayışı paylaşan Calvin, Luther'in aksine seküler devlet konusunda Augustinian öğretiden fazla sapmamıştır. Ona göre, ulusal dini organizasyonlar seküler devletin altında yer almaz, olsa olsa ondan bağımsız olarak örgütlenmelidirler. Seküler otoriteleri, kurtuluşun harici araçları olarak kabul ettiği için onlarla stratejik bir işbirliği içinde olunmasını önermiştir.

#### **1.4. Protestanlığın Sonuçları**

Hristiyan dünyadaki üçüncü dönemin en önemli olayı olan Protestanlığın beş ana sonucundan söz etmemiz mümkündür. Bunlardan birincisi Kilise, ruhban sınıfının bir üst otoritesi olarak, bireyle tanrı arasındaki ruhani ve şefaatchi kurum olma özelliğini yitirmiştir. Bunun yerine Proteston dünyada kilise, ibadeti organize eden fiziki mekânlar haline getirilmiş ve otoritesi bu dünyaya hasredilmiştir.

Protestanlık ikinci olarak inanlar arasındaki keskin ayrımı kaldırarak eşitlik ilkesini getirmiştir. Böylece dünyeviliğin merkezini oluşturan sıradan insanı başka bir deyişle beşeri yücelten bir doktrin olmuştur. Üçüncü olarak, inanların kiliseden değil, kutsal metinden beslenmelerini sağlamak suretiyle dini bireysel düzeyde tüketilebilir kılmıştır. Başka bir deyişle herkesi kendi kendisinin papazı haline getirerek bireyciliğin önünü açmıştır. Böylece bir birey Kilise otoritesini ve cemaat yapısına bağılı kalmaksızın dini kendi başına okuyup anlayabilecek duruma gelmiştir.

Protestanlık dördüncü olarak dinin ulusal düzeyde örgütlenmesini sağlamıştır. Katolik Kilisesi ile olan bağların koparılması ve her ulusun kendi ulusal dini organizasyonunu oluşturmalarının yolu açılmıştır. Bu çabanın tipik sonuçları olarak Fransa'nın Gallikan Kilisesi, İngiltere'de ise Anglikan Kiliseleri ulusal ölçekli kiliseler olarak teşekkül etmiş, bu gelişme daha sonra tüm Protestan toplumların sathına yayılmıştır.

Protestanlığın beşinci ve konumuz açısından beklide en önemli sonucu ise seküler otoritelerin meşru olarak kabul edilmesi olmuştur. Böylece Orta Çağ boyunca devam eden seküler otorite ile ilahi otorite arasındaki gerginlik ortadan kalkmıştır. Başka bir deyişle Hristiyanlık devletler üzerindeki iddiasından vazgeçerek “politik” olmaktan çıkmış ve “sivil” karakterli bir din olma yoluna girmiştir.

### **1.5. Laiklik ve Sekülerizm Ayrışması**

Protestanlık, hem ulusal devletin teşekkülüne hem de din ile devletin ayrımı ilkesine dayanan seküler sistemin kurumlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Seküler sistem zamanla Protestan ülkelerin sınırını da aşarak tüm Avrupa ve Avrupa kökenli toplumların temel siyasal sistemi haline gelmiştir. Ancak Protestan hareketin Katolik Kilisesi ile ayrışma süreci tarihsel olarak biri Anglo Sakson dünyasındaki “Sekülerizm”, diğeri de Fransız kökenli olan ve büyük ölçüde Fransa ile sınırlı kalan “Laisizm” şeklinde iki gelenek gelişmiştir.

Bu geleneklerden sekülerizm daha çok bir özgürlük ve konsensüs aracı olarak gelişirken; laisizm başlangıçta (özellikle de Fransız ihtilalinin yaşandığı dönemlerde) devletin büyük ölçüde ideolojik bir manifestosu ve din ile hesaplaşması şeklinde gelişmiştir. (Hocaoğlu, 1995: 48) Anglo Sakson dünyada kısa sürede dinle barışırken Fransa’da 1905 Ayrılık Yasası’nın çıktığı tarihe kadar genel olarak Kilise ile Devlet arasında büyük bir husumet yaşanmış, bu husumet zaman zaman çatışmalara sahne olmuştur. Ancak 2. Dünya Savaşı’ndan sonra Fransa’da gelişen demokratikleşme ile birlikte bu gerilim giderilmiş, laisizm burada nötr bir kamusal alanın inşa edilmesine yardımcı olarak barış ve özgürlük platformu haline gelmiştir.

Kısaca Batı toplumlarında seküler sistemin en önemli sonucu olarak seküler devlet, din nezdinde bir meşruiyet sağlamış ve dinle devlet alanı birbirinden ayrılmıştır. Buradan dinin “devletsizleştirilmesi” ya da devletin “dinsizleştirilmesi” değil, devletin işleyişi ile dini

organizasyonların işleyişinin birbirinden ayrıldığı anlaşılmalıdır. (Ağaoğulları, 2006: 269)

Ancak birçok Batılı toplumda devlet politikalarında ve devlet kurumlarında dini değerler, söylemler ve semboller önemli referanslar olmaya devam ederken; dini gruplar da devlet ve politika üzerinden etki kurmaya çalışmaktadır. Bunu tipik örneğini Amerikan seküler sisteminde görmekteyiz. Özellikle Soğuk Savaş döneminde dini değerler ve semboller Amerikan politikasının itici gücü haline gelmiştir. Amerikan doları üzerindeki “Tanrıya güveniriz” yazası, “Tanrının gölgesinde bir ulus” söylemi veya daha genel olarak siyasetçilerin dini değerlere ve hayata yaptıkları vurgular buradaki seküler sistem içinde mümkün olabilmıştır. (Donnelly, 1989: 64-65)

Bununla birlikte A. Tocqueville’nin daha on dokuzuncu yüzyılın ortasında dikkat çektiği örgütlü sivil toplum dinamiğini oluşturan en önemli kurumların, Amerikan dini gruplarından geldiği bilinmektedir. Gerek Amerika’da gerekse diğer Batılı toplumlarda seküler sistem kamusal yaşamı ve toplumu dini değer ve sembollerden ayırmaktan çok, dinin işleyişinin devlete karşı bağımsızlık kazanmasına hizmet etmektedir. Hatta Amerikan sisteminde sekülerizmin, devletin dine karşı bağımsızlığını kazanmasından çok dini organizasyonların devlet karşısında bağımsız olmasını ifade etmektedir.

## **2-AB ÜYESİ BAZI ÜLKELERDE LAİKLİK, DİN EĞİTİMİ VE AZINLIKLAR**

AB ülkeleri her ne kadar ortak bir Hıristiyan kültür zeminine sahip olsalar da her bir ülke kendi içinde ayrıca toplumsal, siyasi, ekonomik ve tarihi süreçten geçtiği için laiklik uygulaması, din devlet ilişkileri ve dini azınlıkların durumu ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. (Selçuk Gültaşlı, Zaman Gazetesi, 03.04.2003) Dolayısıyla, Avrupa için de genel geçer bir laiklik uygulamasından söz edilemez. Avrupa’da din-devlet ilişkilerinin düzenlenmesinde standart bir model olmamasına karşın, Fransız tarzı jakoben laiklikle,

İngiltere'deki Anglo-Sakson tarzı, yalnızca dünyevi olanla ilgilenen, daha hoşgörölü ve çoğulcu seküler laiklik anlayışı iki ana çizgi olarak öne çıkmaktadır. (Kahraman, 2008: 61)

2003 yılında Fransa'da laiklik konusunda hazırlanan Stasi raporu, devlet ve kiliseler arasındaki ilişkiler bakımından Avrupa Birliği ülkelerindeki laiklik uygulamalarını üç modele ayırmıştır. Birinci model ülkeler, Fransız yaklaşımına en uzak olan, dolayısıyla bir devlet dinini kabul eden ülkelerdir. Bu modele en iyi örnek İngiltere, Danimarka, Finlandiya ve Yunanistan'dır. Almanya, Avusturya ve Lüksemburg gibi ülkelerin yer aldığı ikinci model ülkelerde, kilise ve devlet ayrılığı bazı dinlere tanınmış olan resmi bir statüyle birleşmektedir. Üçüncü modeli ise Hollanda, Belçika, İspanya, İrlanda ve Portekiz gibi ülkelerdeki laiklik uygulaması oluşturmakta olup, bu ülkelerde laiklik, kiliseler ve devlet arasındaki basit bir ayırım rejimine tabi tutulmaktadır. (Stasi Raporu, 2005: 69)

Prof. Silvio Ferrari de Avrupa'da Kilise-Devlet ilişkilerini geleneksel olarak üçlü sınıfa ayırmaktadır. Din-Devlet ilişkileri bağlamında bu sınıflandırma ayırım, anlaşma ve iç içelik (ulusal kilise) olarak tanımlanmaktadır. Buna göre İngiltere'de Ulusal Kilise sistemi bulunmaktadır. Bu sistemde din-devlet ilişkileri iç içedir. İkincisi anlaşmalı sistemin bulunduğu Almanya'dır. Burada da din-devlet ilişkisi anlaşma ve uzlaşma temeli üzerine kuruludur. Üçüncüsü ise din-devlet ayırımının kesin olarak yapıldığı Fransa'dır. Burada ise din ve devlet işleri birbirinden tamamen ayrıdır. Bir başka ifadeyle din devletin işlerine devlette dinin işlerine karışmamaktadır. (Ferrari, 2004: 304) Şimdi AB üyesi İngiltere, Fransa ve Almanya'da laiklik, din eğitimi ve azınlıkların durumu konularına bakalım.

## **2.1. İngiltere**

İngiltere'de dinin hukuki statüsünü anlamak için öncelikle kısaca buradaki hukuk sistemine bakmak gerekir. Birleşik Krallık, dört farklı ülkeden oluşmaktadır ve üç ayrı hukuk sistemine sahiptir. Bu hukuk sistemlerine göre üç bölge; İngiltere ve Galler, İskoçya ve Kuzey

İrlanda'dır. Yasama her ülke parlamentosunda ayrı ayrı yapılır. (Catto ve Davie, 2008:151)

Bununla birlikte İngiltere'nin yazılı bir anayasa yoktur. Bazı temel belgeler ve antlaşmalar anayasal metinler gibi kabul edilir. Ancak, anayasa gücüne haiz herhangi bir yazılı kaynak metin yoktur.

İngiliz sistemi gelenek ve teamüllerin şekillendirdiği bir hukuk sistemine sahiptir. Buna göre hukukun üstünlüğü, sınırlı bir monarşi altında parlamenter idare sistemi, politik sistemin bütünlüğü ve parlamentonun egemenliği en önemli prensiplerdir. Tüm özgürlükler gibi dini haklar da anayasal emir ya da haklar düzenlemesi bağlamında ifade edilmemiş olsa da, demokratik toplumun ve parlamentonun kapasitesi ortak değerleri korumaya büyük ölçüde yeterli olmaktadır. (Monsma ve Soper, 2005: 128)

### ***Laiklik***

İngiltere'de Anglikan Kilisesi 16. yüzyılın yarısından bu yana ülkenin resmi kilisesidir. Roma Katolik kilisesine bağlı olan İngiltere'de 1534'te, Kral VIII. Henry zamanında papanın otoritesi reddedilerek İngiliz kilisesinde Kralın egemen olduğu iddia edildi. 1553 yılında, Kraliçe I. Mary zamanında, geçici olarak Roma kilisesinin otoritesi benimsemiştir. Ancak, 1558'den itibaren Anglikan Kilisesi'nin Roma'dan bağımsız olduğu ilan edilmiş ve İngiliz kilisesi resmi bir kilise olarak kurulmuştur. (Catto ve Davie, 2008:152, Monsma ve Soper, 2005: 134)

İngiltere'de Anglikan kilisesi resmi bir özelliğe sahiptir. İngiliz kilisesi organik olarak monarşiye özellikle de Protestan olma şartını taşıyan Kral ve Kraliçe'ye bağlıdır. Ulusal Kilisesi olan İngiltere'de, okullardaki din eğitimi veya hapisane, hastane veya orduda verilen din hizmetleri gibi konularda kilise ayrıcalıklı muamele görür ancak devlette kilisenin organizasyon ve faaliyetleri üzerinde sıkı bir denetim sağlamaktadır. Devlet başkanı aynı zamanda kilisenin de başkanı veya yöneticisidir. Piskoposlar da devlet tarafından atanırlar.

İngiltere’de din ile devlet arasında bir bağın ve iç içe geçmişliğin sembolik de olsa olduğunu söylemek mümkündür. (Monsma ve Soper, 2005: 136) Kilise harcamalarının yarısı hükümet tarafından karşılanır ve kilise gelirlerinden dolayı vergiden muaftır.

### ***Din Eğitimi***

İngiltere’de devlet okullarında din dersleri, aksine bir talep olmadığı takdirde (anne ve babanın itirazı) resmi müfredat içinde okutulur. Eğitim sisteminde 1988’de yapılan reform ile İngiltere’de dini geleneğin Hristiyanlık olduğu ve bu doğrultuda eğitim yapılması gerektiği kararlaştırılmıştır. Din dersleri, ilk ve orta dereceli okullarda düzenli dersler arasında yer alır. Okullarda güne toplu dua ile başlamak yasa emridir. Din dersinin programlarını hazırlama yerel yönetimlerin sorumluluğundadır. Din dersleri mezhepler üstü olarak yapılmaktadır. (Mehmet Zeki Aydın, <http://www.flwi.ugent.be/cie/mzaydin5.htm>, Erişim: 14 Kasım 2009)

Giderleri devlet bütçesinden sağlanan ve adına “İnanç Okulları” (Faith School) denilen okullarda, beşeri bilimlerin yanı sıra dini eğitimin de olduğu her dini grubun okulları bulunmaktadır. İngiltere Lordlar Kamarası’nda İngiliz Kilisesi’nden 26 Lord bulunuyor ve bunlar Kilise’yi temsil ediyorlar. Dini grupların kurs açmak gibi eğitim faaliyetlerini düzenleyen özel kanunlar yoktur. Ancak, devlet temelde pragmatik bir yaklaşımla dini çoğulculuk ilkesini benimsemektedir. Dini gruplar veya dernekler de diğer sosyal veya hayır kuruluşlarıyla aynı sosyal prosedüre sahiptirler. (Catto ve Davie, 2008: 162-163) İngiltere’de bütün dinlerle ilgili bilgilerin verildiği “çok dinli” ders modeli uygulanmaktadır. Okullarda din dersi zorunludur. Din eğitimi, ülke nüfusunun bağlı olduğu dinler hakkında tanıtıcı bilgilerin verildiği bir tarih ve kültür dersi formatındadır. (Ali İhsan Aydın, Zaman Gazetesi, 28 Eylül 2007)

### ***Dini Azınlıklar***

İngiltere’de yasal bir statüye kavuşturulmamış olmasına rağmen Yahudi ve İslam inancında olanlar kendi aralarındaki miras ve evlilik konusundaki bazı anlaşmazlıkları sivil mahkemeler yerine dini mahkemelerde çözme yoluna gidebilmektedir. Devletin yasallığı olmayan bu tür mahkemelere müdahalede bulunmaması, sivil yargının yükünü azalttığı gerekçesine bağlanıyor. (Monsma ve Soper, 2005: 151)

İngiltere’de din ve devlet işleri keskin bir şekilde birbirinden ayrılmıyor. Bunun için devlet bürokrasisinde görev yapan her dinden insanlar bir araya gelip dernekleşebiliyor. Mesela İngiltere Müslüman Polisler Derneği, Müslüman Öğretmenler Derneği gibi. Ordu birliklerinde ve okullarda Müslüman askerler ve öğrenciler için “helal” yemekler, Yahudiler için ise “koşer” denilen Yahudi inancına göre helal olan yemekler çıkarılmaktadır. Ayrıca İngiltere’de hükümetin tanıdığı en önemli Müslüman organizasyon, İngiltere Müslüman Konseyi’dir (Muslim Council of Great Britain). Fakat bu konsey de bütün Müslümanları temsil edecek yeterliliğe sahip değildir (Catto ve Davie, 2008:165-166).

Ülkede gerek kamu gerekse özel sektörde ayrımcılığın önüne geçilebilmek için etnik ve dini gruplardan insanların istihdam edilmesi yasa ve yönetmeliklerle güvence altına alınmıştır. Bu yüzden kamu ya da özel sektörde hem üst kademedede hem de alt kademedede görev yapan çalışanlar arasında başörtülü, sarıklı insanlar görmek mümkündür. Çalışanlara dini ibadetlerini yerine getirebilmek için talep ettikleri takdirde ibadet yerleri sağlanmaktadır. İngiltere’de başörtülü kadınlara, okul ve kamu kuruluşları dâhil hiçbir sınırlama getirilmemektedir. Müslüman kadın polislere türban takma hakkı, Sikh memurlara sarıkla görev yapma imkânı sağlanmaktadır. (Monsma ve Soper, 2005: 153-154)

## **1.6. Almanya**

Almanya 16 eyaletten oluşan federal bir devlettir. Her bir eyaletin kendi anayasası vardır. Land Schleswig- Holsten eyaleti hariç olmak üzere her eyaletin anayasası gerek din

özgürlüğü, gerekse devletin dini gruplarla ilişkisini belirleyen özel hükümler içermektedir. Bu hükümler her eyalette aynı değildir. Federal Anayasa'yla birebir uyuşmaz. Burada önemli olan husus, eyalet anayasalarının federal anayasaya göre yorumlandığıdır. Alman Anayasası herhangi bir din veya kiliseye referansta bulunmaz. Anayasa'ya göre tüm dinlere eşit muamele yapılmalıdır. (Robbers, 2008: 43)

1949'da kabul edilen Federal Almanya Cumhuriyeti Anayasası'nın 4. maddesi çok açık olarak din özgürlüğüne yer vermektedir: "Din ve vicdan hürriyetiyle dini ve felsefi inançları açıklama hürriyeti hiçbir şekilde ihlal edilemez. Dini ibadetleri serbestçe yerine getirmek teminat altına alınmıştır. Hiç kimse vicdani kanaatlerine aykırı olarak, silah kullanmayı gerektiren askerlik görevine zorlanamaz. Bu konudaki detaylar Federal Kanunlarla belirlenir." (Aktaran: Robbers, 2008: 44)

### ***Laiklik***

Almanya yasalarında laiklik veya sekülerizm gibi kavramlar kullanılmamaktadır. Almanya'da resmi bir devlet dini bulunmadığı gibi, milli bir kilise de bulunmamaktadır. Almanya'da kiliseler, kendi işlerini bağımsız olarak düzenler ve yönetir. Kiliseler istedikleri gibi örgütlenebilir ve birleşebilir. Ayrıca Kiliseler vergi toplama hakkına sahiptirler ve gelir vergisinden de pay almaktadırlar. (Robbers, 2008: 57; Monsna ve Soper, 2005: 184) Federal Cumhuriyet Anayasası, eyalet yasaları ve birçok yasa devletin din ve dini gruplarla ilişkisini belirlemektedir. Genellikle bu ilişki Anayasa ve yasalarda 'tarafsızlık, hoşgörü, eşitlik ve din özgürlüğü' çerçevesinde şekillenmektedir. (Robbers, 2008: 49) Dolayısıyla Almanya'da laiklik, ülkenin içinde bulunduğu sosyal şartlara göre düzenlenmiştir. Din ve devlet otoritelerinin halkın inanç ve isteklerini dikkate alarak şekillendirildiği bir uygulama söz konusudur. (Kahraman, 2008: 64)

Almanya’da devlet, kiliselerle ilişkilerini devam ettirmektedir. Kiliseler, ekonomik ve sosyal yönden normal sivil dernek gibi değildir, varlıklarını koruma, vergi, din eğitimi ve siyasi etki onların farklılığını ortaya koymaktadır. Anayasa’ya göre, Almanya’da kiliseler devlet yardımıyla vergi koyma hakkına sahiptirler. Bu hak kiliselerle imzalanan sözleşmelerde açıkça belirtilmektedir. (Robbers, 2008: 50) Ayrıca Almanya’da devlet ile kilise veya devlet ile cemaat arasındaki bütün ilişkileri sürekli şekilde düzenlemeyi amaçlayan statü anlaşmaları yapılmaktadır. Bu anlaşmalarla devlet-kilise işbirliği, devlet-kilise hizmet ilişkileri ve bu ilişkilerin ortadan kaldırılması gibi uygulamalar düzenlenmektedir. Anlaşmaların içeriğini ise din özgürlüğü, devlet okullarında din dersi, ilahiyat fakülteleri, hastane ve askeriyede din hizmetleri, radyo ve televizyon yayınlarında dini içerik, mezarlık hakkı, okulların ve öğretmen yetiştiren kurumların müfredatı, kilise vergisi yasası, kültür eserlerini koruma gibi konular oluşturmaktadır. (Robbers 2008: 51)

### ***Din Eğitimi***

Almanya’da din eğitimi anayasa tarafından garanti altına alınmıştır. Alman Anayasası’nın 7 maddesinin 3’ncü fıkrasında “Devlet okullarında, din eğitimi mecburi bir disiplindir” denilerek okullarda din dersleri verilmesinin gerekliliği vurgulanmaktadır. (Robbers, 2008: 60) Ancak bu durum öğrenci veya ailenin talebi üzerine muafiyeti vardır. Ayrıca din eğitimi, kilise ve dini cemaatlerle işbirliği içerisinde düzenlenmektedir. Devletin genel çerçevesini düzenlediği ve denetim hakkının bulunduğu derslerin içeriği kiliseler ve cemaatler tarafından belirlenmektedir. (Ali İhsan Aydın, Zaman Gazetesi, 28 Eylül 2007)

Almanya’da din eğitimi eyaletten eyalete değişmektedir: “Örneğin Berlin eyaletinde din dersi devletin değil, dini cemaatlerin kendi sorumlulukları altında verilmektedir. Bremen eyaletinde ise bir nevi İncil tarihi bağlamında genel bir Hristiyanlık din dersi verilmektedir. Devletin denetim hakkı çiğnenmeksizin din dersi, cemaatlerin ilkeleriyle uyum içinde verilir.

İşin püf noktası bu hükümdedir. Cemaatler, devlet ile uyum içinde bu dersin hedefleri ve içerikleri hakkında karar verirler.” (Aktaran: Ali İhsan Aydın, Zaman Gazetesi, 28 Eylül 2007)

Din eğitimi devletin denetim hakkı saklı kalmak kaydıyla, farklı dinlerin kendi prensiplerine uygun olarak verilir. Dini eğitim verme hakkına, kabul edilmiş olan dinler sahiptirler. Almanya’da din dersleri mezhebe dayalı olarak yapılmaktadır. (Rebbers, 2008: 59; Monsna ve Soper, 2005: 191) Almanya’da anaokullarının büyük bir bölümü Kiliselere aittir. Devlete bağlı ana okullarında da dini motifler sürekli kullanılmaktadır. Üniversite seviyesinde din öğretimi, devlet üniversiteleri içinde bulunan Katolik ve Protestan bölümleri olmak üzere ilahiyat fakültelerinde yapılmaktadır. Bunun yanında, Kiliselere bağlı yüksek okullar ve akademi adı verilen halka yönelik okullar da bulunmaktadır. (Mehmet Zeki Aydın, <http://www.flwi.ugent.be/cie/mzaydin5.htm>, Erişim: 14 Kasım 2009) Din dersine katılmayan öğrenciler için eyaletlerin çoğunda başka bir ders konulmuştur. Bu dersin adı genel olarak “Ahlak-Etik dersi”, “Değerler ve Normlar” ve “Felsefe” şeklinde olmaktadır. Eyaletlerin çoğuna göre ahlak dersi, din dersini seçmeyen öğrencilerin okuması zorunlu dersler arasında yer alırken bazılarında tüm öğrenciler için zorunlu bir derstir.

### ***Dini Azınlıklar***

Almanya’da dini topluluklar için belirlenmiş bir dini azınlık statüsü bulunmamaktadır. Çünkü azınlık kavramı, yasal anlamda milliyet bağlamında kullanılmaktadır. (Robbers, 2008: 68) Alman anayasasına göre dini cemaat olarak kabul edilenler ancak kamu tüzel kişiliği haklarından faydalanmaktadır. (Doğan, 2007: 292) Küçük dini cemaatler kamu fonlarından faydalanma konusunda büyük dini gruplarla aynı haklara sahiptirler ancak azınlık dinleri, çoğunluk dinleri kadar yeterli miktarda kamu fonu alamamaktadırlar.

Almanya'daki Müslümanların yaşadığı güçlükleri çoğu temsil probleminden kaynaklanmaktadır. Almanya'daki Müslümanların durumuyla ilgili olarak Müslümanlara eşit muamele edilmediği, din-devlet ilişkisi bağlamında Alman sisteminin normal şartlarda Müslümanların özel ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde işletilmediği yolunda devlete önemli eleştiriler yöneltilmektedir. (Doğan, 2007: 261; Robbers, 2008: 70)

Almanya'da önemli dini azınlık olan Müslümanlar, özel okullara kamusal yardım yapılması sisteminin kapsamına alınmalarına rağmen kamu okullarındaki dini eğitim müfredatını takip etme konusunda zorluklarla karşılaşmaktadır. (Monsma ve Soper, 2005: 197) Okullarda din eğitim konusunda Katolik, Protestan, Ortodoks, Musevi ve Süryaniler için din dersi verilirken, Müslümanlar için din dersi konusu halen düzenlenmemiştir. Çünkü Alman hükümeti, Müslümanlara diğer dinlere tanıdığı din derslerinin içeriğini belirleme yetkisi vermemektedir. (Monsma ve Soper, 2005: 179-181)

### **1.7. Fransa**

Anglo Sakson dünya kısa sürede dinle barışırken Fransa'da 1905 Ayrılık Yasası'nın çıktığı tarihe kadar genel olarak Kilise ile Devlet arasında büyük bir husumet yaşanmış, bu husumet zaman zaman çatışmalara sahne olmuştur. Bu nedenle Fransa'da laiklik, devletin dinle hesaplaşması şeklinde gelişmiş ve anayasa ve yasalara laiklik vurgusu girmiştir. 1946 tarihli Anayasa'nın giriş bölümünde hiç kimsenin inançları nedeniyle ayrımcılığa maruz bırakılmayacağı ve laik bir kamu eğitim sisteminin organizasyonunun devletin görevi olduğu vurgulanmaktadır. 1958 tarihli Fransız Anayasası'na göre devlet, laik bir cumhuriyettir. (Messner, 2008: 113-117)

Fransız Anayasası belirli bir dine veya kiliseye referansta bulunmaz. Fransa'da ulusal kilise veya din yoktur. Devlet bütün dinlere eşit mesafede durur. Dini grupların temsilcileri için, parlamento veya senatoda herhangi bir koltuk ayrılmamıştır. Devlet sisteminde

ayrıcalıklı bir konumları yoktur. Aynı inanca sahip ve belli bir hayat düzenine göre yaşamayı amaç edinen insanların gönüllü olarak bir araya gelmesiyle oluşan dini cemaatler genel hukuk prosedürüne göre devlet tarafından tanınabilirler.

### ***Laiklik***

Fransa, laikliğin en katı uygulandığı ülkelerden biridir. Fransa’da Kilise ve devlet 1905 yılında, 3. Cumhuriyet döneminde kesinlikle birbirinden ayrılmıştır. 1958 Anayasası’nın 2. maddesinde, Cumhuriyetin nitelikleri arasında laiklik ikinci sırada sayılırken, yine aynı maddede tüm yurttaşların yasa önünde eşit oldukları ve Cumhuriyetin tüm inançlara saygı gösterdiği belirtilmektedir. (Kahraman, 2008: 67) Fransız laikliğinin en önemli hukuki dayanağı, devlet ve kiliselerin birbirinden ayrılması ile ilgili kanun ve bundan doğan hukuktur. Buna göre, devlet hiçbir dini tanımadığı gibi hiçbir din mensubuna maaş vermez, yardımda etmez. (Kahraman, 2008: 68) Fransa’da din devlet ayrılığı din özgürlüğünü sağlayacağı ve dinlerin serbestçe yaşanmasını garanti edeceği düşünülmektedir.

Devlet, dini inançlarının gereklerini özgürce yerine getirmeleri bakımından vatandaşların dinlerine saygı göstermekte, fakat dinleri resmen kabul etmemektedir. Fransız Anayasası din ve vicdan özgürlüğünü tam olarak tanımakla kalmaz, her birey için, mensup olduğu dine inanmama hakkını da garanti altına alır. Ancak kamu eğitimi tamamen bağımsızlaştırılmış, kamu eğitiminde hiçbir mezhebe yer tanınmamıştır. Devlet, farklı dinlere yardım talep etmediği müddetçe ve devletin kamu alanları dini karakter taşımadığı sürece dinlere özerklik tanınmıştır. Fransız laikliğinin temel ilkeleri şu şekilde belirtilebilir: Devlet, kiliseleri (dinleri) “kabul etmeksizin” tanımaktadır. Diğer inançlar gibi agnostisizmin (şüphecilik) de hukuki eşitliği tanınmıştır. Devletin farklı dinlere yaptığı yardım dolaylıdır. Dini bir mezhebin kamu eğitiminde yeri yoktur. Din ve vicdan hürriyeti tam olarak tanınmıştır. (Aktaran: Kahraman, 2008: 69)

### ***Din Eğitimi***

Avrupa’da devlet okullarında din dersinin hiçbir şekilde verilmediği tek ülke Fransa’dır. Bu durum laikler ile Katolikler arasında geçmişte okul üzerinden yaşanan kavgalara bağlanmaktadır. Fransa’da okullardan din eğitimi 1882 yılında kaldırıldı ve o zamana kadar verilen din dersi yerine vatandaşlık eğitimi verilmeye başlandı. Yaklaşık 100 yıl sonra 1980’li yıllarda din ile okul konusu yeniden gündeme geldi. 1990’lı yıllardan itibaren müfredat değiştirilerek dinlerle ilgili konular eklendi. Dinlerle ilgili genel tarihi bilgileri kapsayan bu eklemelerin dışında Fransız devlet okullarında hiçbir din eğitimi verilmiyor. (Ali İhsan Aydın, Zaman Gazetesi, 28 Eylül 2007; Messner, 2008: 127)

Fransa’da din cemaat veya özel eğitim kurumları ile devlet arasında ilişkiler, 1959 tarihli Eğitim Kanunu’na dayanmaktadır. Bu kanuna göre Devlet Okulları ile Özel Okullar devlet ile karşılıklı anlaşma yapmaları halinde devletin bazı imkânlarından faydalanmaktadır. Anlaşmaya göre devlet, öğretmenlerin maaşlarını ve okul giderlerini karşılamayı üzerine alırken karşılığında Milli Eğitim Bakanlığı’nın belirlediği ders programlarını uygulamalarını şart koşmaktadır. Devlet okullarında okuyan çocuklara din kültürü ile ilgili bilgiler, sadece dinler tarihi adı altında verilmektedir. (Kavas, 2007: 339; Messner, 2008: 129)

### ***Dini Azınlıklar***

Fransız hukukunda ‘azınlık’ kavramı yer almaz. Fransız Hükümeti azınlıkları tanımayı hep reddetmiş ve bu tutumunu açıkça dile getirmiştir. Fransa’da dini azınlıkların resmi olarak tanınması, Fransa’daki din-devlet ayrımı kanununa uygun değildir. Gerekli şartları karşılayan bütün dini cemaatler, dini amaçlı dernekler kategorisine tanınan yasal haklara sahip olur. Bu çerçevede dini azınlıklar da dernekler altında teşkilatlanmışlardır. (Messner, 2008: 131-132)

Fransız hukuku prensip olarak sadece kişisel özgürlüğü tanımaktadır. Aralarında azınlık haklarının da bulunduğu sosyal grupların hakları sadece gereksiz görülmekle kalmaz

aynı zamanda kişisel özgürlüğe aykırı olarak değerlendirilir. Dini amaçlı dernekler kendilerine has statü ve haklara sahiptir. Dini azınlıkları temsil eden kurumlar, kamu nezdinde neredeyse resmi bir statüye sahiptir. Bu azınlıklara kurban kesimi mezarlıklar ve dini bayramlarda kolaylaştırıcı izinler verilmektedir. Fransa’da Müslümanların devletin eğitim sistemi içinde kanunen tanınan özel okulları bulunmamaktadır. Kamu okullarında başörtüsü gibi dini sembollerin kullanılması başta olmak üzere ibadet yer inşası, kamu mezarlıklarında Müslümanlara ait bölümler oluşturulması ve gıda yönetmelikleri gibi soruları bulunmaktadır. (Messner, 2008: 133)

Sonuç olarak genel bir bakış açısıyla AB üyesi ülkelerin toplumsal, siyasi, ekonomik ve tarihi gelişimlerinin farklı oluşu nedeniyle, laiklik uygulamaları da bu ülkelerde farklılık göstermektedir. Dolayısıyla, Avrupa’da tek bir laiklik uygulaması yoktur, farklı uygulamalara sahiptir. Din-devlet ilişkilerinin düzenlenmesinde standart bir model olmamasına karşın, Fransız tarzı jakoben laiklikle, Anglo-Sakson tarzı, yalnızca dünyevi olanla ilgilenen, daha hoşgörülü ve çoğulcu seküler laiklik anlayışı iki ana çizgi olarak öne çıkmaktadır. (Kahraman, 2008: 61) AB ülkelerinde din-devlet ilişkileri genel anlamıyla Katolik ülkelerde laiklik, Protestan ülkelerde sekülerleşme şeklinde tezahür etmektedir. Bu açıdan Avrupa Birliği din konusunu bir özgürlük ve temel haklar olarak değerlendirirse de ortak bir hukuk olmadığı için, üye ülkelerde din-devlet ilişkileri ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. (Erhan Başyurt, Zaman Gazetesi, 10.5.2000)

### **3. AVRUPA’DA YÜKSELEN İSLAMAFOBİA VE BAŞÖRTÜ SORUNU**

#### **3.1. Yükselen Müslüman Korkusu**

Genel olarak Avrupalıların İslam ve Müslümanlara karşı olumsuz tutum takındıkları, en azından önyargılar besledikleri açık olmakla birlikte, Avrupa ülkelerinin hepsinin sosyal-siyasi pek çok konuda olduğu üzere, bu konuda da bütünüyle homojen bir tavır içinde

oldukları söylenemez. (Klausen. 2008: 11) Örneğin din ile devletin köklü bir çatışma geleneğine sahip bulunduğu Fransa bu konuda hep uç bir konum sergilerken, İslam dininin resmen kabul edildiği Hollanda, Avusturya, Belçika gibi ülkeler Müslüman azınlıklar için nispeten daha hoşgörülü bir pozisyonudadır. Son dönemlerde özellikle iltica yoluyla Müslüman azınlık nüfusunun artış gösterdiği ve anayasasında Hristiyan kimliği vurgulanan bir ülke olan Almanya ise giderek Müslüman topluma karşı daha tahammülsüz olma işaretleri vermektedir. Öte yandan Anglo-Sakson liberal geleneğin anavatanı İngiltere ise kendi toprakları dâhilindeki Müslüman azınlığa karşı en özgürlükçü yaklaşıma sahip ülke konumundadır. (Akdemir, 2007: 235)

Avrupa devletleri arasında İslam ve Müslümanlara karşı daha baskıcı ya da daha esnek tutum belirlemede tek bir faktör değil, çeşitli faktörler etkili olmaktadır. Bunlar bir ülkedeki azınlık konumundaki Müslüman nüfusun büyüklüğü; sahip olunan tarihsel-siyasi gelenek ve yine mevcut sosyo-ekonomik sorunların etkileri şeklinde sıralanabilir.(Karlsson, 1996: 200) Bu açıdan bakıldığında örneğin Fransa'daki Müslüman nüfusun görece yoğunluğu ve Fransız devletinin sömürgeci kanlı geçmişi bu ülkedeki baskıcı, yasakçı tavrı açıklayan faktörler olarak değerlendirilebilir. Ama aynı faktörler İngiltere'de de fazlasıyla mevcut olmakla birlikte burada aynı tür sonuçları doğurmamaktadır. Aynı şekilde her ülkenin gerek geçmişten devraldığı mirasın etkisini, gerekse de o ülkenin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik koşulları ve siyasal geleneği ayrıntılı bir biçimde ele almak sorunu ve soruna ilişkin tutum alışları daha net kavramak için yararlı ve gereklidir.

Farklılıklara karşı ortada tek bir Avrupa yaklaşımı olmadığı gibi, tek tek ülkeler dahilinde de üzerinde her yönüyle mutabık kalınmış politikalar olmadığı görülmektedir. Bilakis, sömürgeci mantığı farklı yöntemlerle diri tutmaya çalışanlar yanında, başka kültürlerle, farklı köken ve inançtan topluluklara alabildiğine eşitlikçi ve özgürlükçü yaklaşan daha insani bir Avrupa'nın varlığı da inkar edilemez bir gerçektir. (Kaya, 2005:236-238)

Ancak son dönemde yaşanan gelişmeler egemen politikalara yön veren güçlerin bile giderek baskıcı ve dışlayıcı tutumlarını öne çıkartmalarına elverişli bir zemin teşkil etmektedir. Üstelik Avrupa'nın her alanda bütünleşmeye doğru yol aldığı düşünüldüğünde tek tek ülkelerin baskıcı, dışlayıcı ve tahammülsüz bir yaklaşım sergilemeye başladığı gözlenmektedir. (Müller, 2005: 112-114)

Avrupa'da Müslüman nüfusun hızla büyümesi ve 11 Eylül terör saldırılarının ardından oluşan İslam korkusu yerini baskıcı ve dışlayıcı politikalara bırakmıştır. (Özkırımlı, 2008: 99) Bu baskıcı yaklaşım AİHM'nin Leyla Şahin kararıyla ete kemiğe bürünmüştür. Mahkemenin yasak kararı AB üzerinden başörtüsü sorununu çözmeyi hayal eden kesimlerde büyük hayal kırıklığına neden olmuştur. Norveç gibi Müslüman azınlığın çok az olduğu bir ülkede bile bir bakanın "Müslümanlar Avrupa'da yaşadıklarını hatırlamalı" sözü jakoben bir bakış açısını yansıtmaktadır.

Avrupalı Müslümanları, toplumdan izole etmeye yönelik uygulamalarda bulunmaktadır. Örneğin İslam'ın resmen tanınmaması, helal et temini için özel kesim yerleri kuramamaları, evlenme, boşanma gibi özel halleriyle ilgili uygulamalarını İslam'a göre gerçekleştirmeleri. Irkçı gruplar zaman zaman Müslümanların camilerine, mescitlerine, kültür merkezlerine vs. saldırılar düzenledikleri halde hükümetler bu saldırılara karşı tedbir almıyor. Avrupa'daki basın yayın organları sık sık Müslümanlara karşı yayın kampanyaları yürüterek onları ruhen rencide ediyorlar. Bu tür yayınlarında İslam ve Müslümanlar hakkında çok çirkin ifadeler kullanmaları, sık sık Müslümanlarla alay eden karikatürler yayınlamaları gerginliği tırmandırıyor. (Varol, 2009)

### **3.2. Avrupa'da Başörtüsü Sorunu**

Avrupa'da başörtüsünün ilk defa sorun olarak ortaya çıkması Fransa'da gerçekleşmiştir. Eylül 1989'da başlarını örtmek isteyen bir grup öğrenci, resmi görevliler

tarafından geçici olarak okuldan uzaklaştırılması üzerine basının konuyu ülke geneline yayacak provokatif yayınlar yapması tartışmaların ilk fitilini ateşlemiştir. Dönemin Eğitim Bakanı Lionel Jospin, gittikçe büyüyen başörtüsü sorunuyla ilgili ihtilafı gidermek için Fransa'nın en yüksek idare mahkemesi olan Danıştay'dan görüş istedi. Danıştay, Fransa'nın ulusal ve uluslararası yükümlülüklerinde korunan laiklik ilkesinin devlet eğitiminde bir yandan öğretmenlerin ve programın tarafsızlığı ilkesini, öbür yandan da öğrencilerin vicdan özgürlüğüne saygı çerçevesinde yürütülecek bir öğretimi gerektirdiğini vurguladı.

Danıştay, “Öğrencilerin belli bir dine mensup olduklarını gösteren semboller giymek istemesi, laisite ile bağdaşmaz değildir” diyerek başörtüsünü din özgürlüğü kapsamında değerlendirdi. Ayrıca Danıştay, eğitim faaliyetlerini rahatsız etmeleri ve başkalarına propaganda yapmaları halinde öğrencilerin dini kıyafet giymelerinin engellenebileceğini de ifade etmiştir. Başörtüsünü sınırlandırmaya yönelik girişimler artarken, Danıştay genel olarak başörtüsünü haksız bir biçimde yasaklamaya çalışan devlet görevlilerinin aleyhine karar vermiştir. 2003 yılının sonlarına gelindiğinde okullardaki başörtüsü sorunu, milli bir medya cinneti haline gelmiştir. Okul ve başörtüsüyle ilgili dramatik bir yeni durum olmamasına rağmen bu konu, 2003'ün Aralık ayında ülkenin en popüler ve en çekişmeli meselesine dönüştürüldü. Dönemin Başbakanı Raffarin, 3 Nisan 2003'te verdiği röportajında, başörtüsünün devlet okullarında kesinlikle yasaklanması gerektiğini ifade etmiştir. İki hafta sonra İçişleri Bakanı Nicolas Sarkozy, Fransız İslam Teşkilatları Birliği'nin toplantısında yaptığı konuşmada, bayanların resmi kimlik fotoğrafları çekilirken başörtülerini çıkarmaları gerektiğini söylemiştir. (Akdemir, 2007: 232)

Cumhurbaşkanı Jack Chirac, 2003 yılı sonuna kadar konunun araştırılması için komisyon oluşturulmasını istedi. Komisyon başkanlığını yürüten Bernard Stasi'nin adını taşıyan meşhur Stasi Raporu hazırlandı. Chirac, komisyonun tavsiyelerinden dini kıyafeti men eden kanunu önerdi. Bunun üzerine yasa, 10 Şubat 2004'de Ulusal Meclis, ardından da 3

Mart'ta Senato tarafından kabul edilerek 15 Mart 2004'de Cumhurbaşkanı ve Başbakan tarafından imzalanmıştır. (Gunn, 2004:59-71) Fransa'da okullarda başörtüsünün yasaklanmasını tavsiye eden rapordan sonra başörtüsü ve dini semboller konusu yeniden tartışılmaya başladı.

Avrupa'da yaşanan başörtüsü sorunlarını şu şekilde toplamak mümkündür: Birincisi Müslüman kızların, okullarda başörtülü eğitim alabilmesi, Okullardaki yüzme, spor derslerine, şartların uygun olmamasından dolayı katılmama isteği veya şartların Müslümanlar için uygun hale getirilmesi, İşyerlerinde başörtülü olarak çalışabilmesi ve sosyal yaşamda başörtüsünden dolayı saldırıya uğrama veya rencide edilmemenin sağlanması. (Karagöz, 1998: 388)

Başörtüsüyle ilgili uygulamalar devletten devlete ve ülke içerisinde de eyaletlerden eyaletlere değişmektedir. Almanya'da bazı eyaletlerde öğretmenlerin başörtüsü takması yasaktır. Ancak eğitim alan öğrencilerin takması serbesttir. Almanya'da çok nadiren de olsa daha önce başı açık olup, sonradan başörtüsü takan Müslümanlar bazı işyerlerinde ve resmi dairelerde sorunlar yaşamaktadır. (Bulut, 2007:131) Bavyera Eyalet Parlamentosu, Kasım 2004'de başörtülü öğretmenlerin kamu okullarında ders vermelerini yasaklayan bir kanun çıkarmıştır. Alman Anayasa Mahkemesi, öğrencileri etkileyeceği düşüncesiyle okullarda Haç bulundurulmasını yasaklarken, kişilerin kendi üzerlerindeki taşıdıkları dini semboller için özgürlükçü karar vermiştir. (Rohe, 2005: 155) Almanya'da yüzme ve spor derslerine başörtüsüyle katılmak için şartlar uygun olmadığı için, Müslüman öğrencilerin bu derslerden muaf tutulması isteği şimdiye kadar ülke gündemini etkileyecek boyutta sorun teşkil etmemiştir. Mahalli olan bu sorun çoğunlukla mahkemeye intikal etmeden çözülmüş, intikal edenler ise Müslümanların lehine olarak karara bağlanmaktadır. (Lemmen, 2005: 70)

İslam'ın resmi din olarak tanındığı Hollanda'da okullarda, devlet dairelerinde, işyerlerinde başörtülü bayanları görmek mümkündür. Müslüman öğrenciler, okullardaki yüzme derslerine isterlerse girmeyebilirler. Münferit olayların dışında Hollanda'da bu güne kadar başörtüsü sorunu yaşanmamıştır. (Malik, 2005: 85) Bazı okul yöneticileri kendi okullarında ikilik oluşacağı endişesiyle başörtülü öğrenci istemediklerini ifade etmişlerdir. (Karagöz, 1998:389) Hükümet, burka giyimini yasaklayan bir yasa tasarısını görüştü. Gerekçede; burkanın sadece bedeni ve başı değil, aynı zamanda yüzü de kapattığı ifade edildi. Yeşiller Partisi ise böyle bir kararın Hollanda'nın tarihi gelenekleri ve hoşgörüsüyle bağdaşmadığını savundu. (Bulut, 2007: 136)

İspanya'da, Eylül 2007'de, başını örterek okula giden 9 yaşındaki Fas'lı Şeyma Saidani, kurallara aykırı olduğu gerekçesiyle okuldan uzaklaştırıldı. Olay, ülkenin kuzeydoğusundaki zengin Katalonya bölgesinin Gerona kasabasında meydana geldi. Katalonya Bölgesel Hükümet Yetkilileri, eğitimde ayrımcılık yapılmamasının kurumsal ilkelerden daha önemli olduğuna karar vererek, Saidani'nin başörtüsüyle birlikte okula kabul edilmesine hükmetti. Bunun üzerine Saidani, okuluna geri döndü. (Bulut, 2007: 137)

Sonuç olarak AB ülkelerinin tamamının anayasalarında, hukuksal anlamda din özgürlüğü teminat altına alınmıştır. Bu bağlamda Müslüman kadınların sivil hayatta, okulda ve işyerlerinde başörtüsü takmaları da hukuki hakları arasındadır. Bireysel ve hukuki olmayan toplumsal hakların anayasalarda teminat altına alınmasına rağmen bazen bölgesel, bazen de yerel birtakım sıkıntılar yaşanmaktadır. (Müller, 2005: 113) Fransa'yı istisna tuttuğumuzda başörtüsünden kaynaklanan sorunlar daha çok münferit olaylar şeklinde meydana gelmektedir. Ayrıca baskıcı, yasakçı bir anlayışında hızla yükseldiği açıkça görülmektedir.

## **BÖLÜM 3**

### **AVRUPA BİRLİĞİ, AGİT VE AVRUPA KONSEYİ'NDE DİN ÖZGÜRLÜĞÜ**

#### **1. AVRUPA BİRLİĞİ VE DİN ÖZGÜRLÜĞÜ**

Bu bölümde AB'nin kurucu Antlaşmaları ve AB Kurumları'nda din özgürlüğünün yeri açıklanmaktadır. Aslında AB kurucu antlaşmalarda doğrudan din özgürlüğüne atıf yapan bir madde bulunmamaktadır. Ayrıca Avrupa Birliği'nin bünyesinde Temel Haklar Şartı'na kadar bir temel haklar katalogu bulunmamıştır.

##### **1.1-AB Kurucu Antlaşmaları**

Başlangıçta ekonomik bir bütünleşme olarak ortaya çıkan AB, günümüzde siyasi karakteri ön plana çıkan bir birlik haline gelmiştir. AB açısından da temel hak ve özgürlükler konusu topluluğun oluşumundan bu yana önemli bir konu olmuştur. Ancak Avrupa Topluluğu'nu kuran Roma Antlaşması'nın ekonomik bir bütünleşmeyi hedef alması sebebiyle temel hak ve özgürlükler geri planda kalmış, topluluk hukukunun öncelikleri arasında yer almamıştır. İlkel olarak temel hak ve özgürlükler topluluk açısından her zaman önemli olsa da; topluluk hukuku içinde korunması konusu asıl olarak topluluk bütünleşmesinin derinleşmesi sürecinde gündeme gelmiştir. (Sanioğlu, 2008: 81)

Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nu (AKÇT) kuran ve aynı zamanda AB'nin temelini oluşturan Paris Antlaşması, 1952 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Avrupa'da ekonomik ve politik işbirliği hedefleyen Antlaşma da, insan haklarına yönelik önemli bir adım atılmamıştır. (Avrupa Topluluklarını Kuran Temel Antlaşmalar (Cilt: 1-AKÇT, AET, AAET) Erişim: 20 Nisan 2010) Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu'nun (AAET) 1957'de Roma'da kabul edilen Roma antlaşması'nda ekonomik bütünleşmenin yanı sıra para birliğini ve siyasi işbirliğini de amaçlamıştır. AET

Antlaşması'nda kişilerin, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımı düzenlenmiş, kadın ve erkekler için ücretlerde eşitlik ve genel olarak ayrımcılık yasağı gibi konulara yer verilmiştir. (Avrupa Topluluklarını Kuran Temel Antlaşmalar (Cilt: 1-AKÇT, AET, AAET) Erişim: 20 Nisan 2010)

1987'de yürürlüğe giren Avrupa Tek Senedi'nde, insan haklarının topluluk içinde korunması, üye devletlerin anayasaları ve yasaları ile Avrupa Konseyi Sözleşmesi'ne atıfta bulunularak üçüncü ülkelerle ilişkilerde insan haklarının korunmasının önemine dikkat çekilmiştir. (Avrupa Tek Senedi, 1987: 1-2) AİHS ve Avrupa Sosyal Şartı'na gönderme yapılmış ve topluluğa üye ülkelerde, özgürlük, eşitlik ve sosyal adaletin gerçekleştirilmesi konusunda önemli gelişmeler sağlanmıştır. (Dağı ve Polat, 2004, 135)

1993'te yürürlüğe giren Maastricht Antlaşması olarak bilinen Avrupa Birliğini Kuran Antlaşma'da ilk defa yaşama hakkı, özel yaşamın korunması hakkı, işkence yasağı, yargılanma hakkı, düşünce ve basın özgürlüğü, toplantı ve gösteri yürüyüşleri hakkı gibi hak ve özgürlüklerden bahsedilmiştir. (Dağı ve Polat, 2004, 136) Ayrıca Maastricht Antlaşması'nın giriş bölümünde özgürlük, demokrasi, insan hakları ve temel özgürlüklere saygı ve hukuk devleti ilkelerine bağlılık vurgulanmıştır. (Avrupa Birliğini Kuran Antlaşma, 2007: 1) Antlaşmada topluluk hukuk düzeninde temel hakların iki kaynağı olarak üye devletlerin ortak anayasal gelenekleri ve AİHS olarak sayılmıştır. (Avrupa Birliğini Kuran Antlaşma, 2007: 6)

İnsan haklarına saygı Avrupa Birliği'ne üyeliğin başlıca ön koşullarından biri ve Birliğin bütün faaliyetlerine ışık tutan temel bir ilkedir. 1993 tarihinde yapılan Kopenhag Zirvesi'nde, adaylık için başvuruda bulunan ülkelerin tam üyeliğe kabul edilmeden önce karşılaması gereken Kopenhag Kriterleri'den siyasi kritere göre, birliğe aday devletler,

“demokrasiyi, hukukun üstünlüğünü, insan haklarını ve azınlık haklarını” güvence altına alması gerekmektedir. (Kopenhag Kriterleri, Erişim: 20 Nisan 2010)

1999’da yürürlüğe giren Amsterdam Antlaşması ile insan hakları, demokrasi, temel özgürlükler ve hukukun üstünlüğü ilkelerine verilen önem vurgulanmıştır. Ayrıca temel hakların korunması hususunda AİHS devre dışı bırakılarak topluluğa özgü bir koruma mekanizması oluşturulmuştur. Amsterdam Antlaşması ile temel haklar alanında getirilen en önemli yenilik, antlaşmanın 46. maddesi’ne eklenen bir hükümle Avrupa Topluluğu Adalet Divanı’nın (ATAD) birlik kurumlarının yaptıkları eylem ve düzenlemelerde temel haklara uygunluğunu denetlemekle yetkili kılınmasıdır. (Sanioğlu, 2008: 82-83)

Amsterdam Antlaşması’yla temel hak ve özgürlüklere ilişkin önemli gelişmelerden biri de; topluluk hukuku kaynaklarında yer alan bazı hak kategorilerinin kurucu antlaşmalara eklenmesi veya kurucu antlaşmalarda yer alan bazı hak kategorilerinin içerik bakımından zenginleştirilmesi olmuştur. Amsterdam Antlaşması’na göre AB, üye devletlerdeki kiliseler ile dini dernek veya cemaatlerin ulusal hukuktaki konumlarına saygı göstermekte ve bu konuya ön yargıyla yaklaşmamaktadır. Antlaşmada “Kiliseler ve dini olmayan kurumların statüsüne ilişkin bildirim”de AB, üye devletlerden dini birliklerin ve toplulukların ulusal hukuk altındaki statülerine ve aynı şekilde felsefi ve dini olmayan kuruluşların statülerinde saygı duyduğu belirtilmektedir. (Amsterdam Antlaşması, 2000: 151) Buna göre AB, din özgürlüğü konusunda ulusal makamları işaret etmektedir.

12 Aralık 2000 tarihinde kabul edilen ve 1 Şubat 2003 tarihinde yürürlüğe giren Nice Antlaşması ile din özgürlüğünün açıkça yer aldığı AB Temel Haklar Şartı kabul edilmiştir. Nice Antlaşması’na göre bir üye devletin, insan haklarını ihlal etmesi halinde ATAD bünyesinde dava açılabilir. (Nice Antlaşması, 2003: 24)

## 1.2- AB Temel Haklar Şartı (2000)

Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı, Haziran 1999'da Köln Zirvesi'nde başlayan uzun tartışmalar sonucunda kabul edilmiştir. Bu tartışmaların uzun sürmesinin başlıca nedeni, üye ülkelerin Avrupa Birliği içerisinde hangi insan hakları koruma mekanizmasını kabul edecekleri konusu olmuştur. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi mi yoksa Avrupa Birliği içerisinde dahili bir insan hakları mekanizmasının geliştirilmesi seçenekleri üzerinde tartışma yaşanmıştır. (Değer, 2009: 49-50) Aralık 2000'de Nice'de yapılan Avrupa Konseyi toplantısında Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı imzalanmış ve ilan edilmiştir. Temel Haklar Şartı, 2003 yılında toplanan Selanik Zirvesi'yle Anayasa kapsamına aynen alınmıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi Şart, Avrupa Birliği'nin medeni, siyasi, sosyal, ekonomik ve idari haklar alanında kendi tanımlamalarını ortaya koymasını sağlamış, yasama, yürütme ve yargının görevlerini yaparken uyacakları temel standartları belirtmiştir. (Arsava, 2004: 2)

Şart'ın giriş bölümünde, Avrupa Birliği'nin insan onurunu, özgürlük, eşitlik ve dayanışma gibi bölünmez evrensel değerler üzerine kurulduğu ve demokrasi ile hukukun üstünlüğüne dayandırıldığı belirtiliyor. AİHS'den esinlenen şartta bölünmez ve evrensel değerler olarak insan onuru, özgürlük, eşitlik ve dayanışmadan söz edilmektedir. Bu ortak değerler ve haklar Avrupa kimliği olarak takdim edilmiştir. (Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesi, Erişim: 10 Nisan 2010)

Birliğin, Avrupa halklarının kültür ve gelenek farklılıklarına ve ulusal kimliklerine saygı duyduğu belirtilen Şart'ta, din özgürlüğü Avrupa Birliği'nin resmen tanıdığı haklar arasında yer almaktadır. Şart'ın 10. Maddesi “Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü”nü düzenlemektedir. Buna göre:

1-Herkes, düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hakka, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile ister tek başına ister diğerleri ile birlikte bir topluluk içinde, ister kamuya açık

olarak, ister özel biçimde, tapınmada, öğretimde, uygulamada ve uymada dini veya inancı açığa vurmak da dahildir.

2-İnançsızlık hakkı da, bu hakkın kullanılmasını düzenleyen ulusal yasaların hükümlerine uygun olarak kabul edilmiştir. (Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesi, Erişim: 10 Nisan 2010)

Din özgürlüğü ile bağlantılı olarak Şart'ın 11. Maddesinde “Düşünceleri Açıklama Özgürlüğü”, 12. Maddesinde “Toplanma ve Dernek Kurma Özgürlüğü”nü tanımaktadır. “Öğrenim Hakkı”nı düzenleyen 14. Madde de bireylerin, demokrasi ilkelerine uygun olarak öğrenim kurumları bulabilme özgürlüğü ile birlikte “Ana-babaların çocuklarını kendi dinsel, felsefi ve eğitsel konularına göre yetiştirme haklarına, bu özgürlük ve hakların kullanımlarını düzenleyen ulusal yasalara göre saygı” duyulacağı vurgulanıyor. “Ayrımcılık Yasağı”nı düzenleyen 21. Madde de “Din veya inanç, dayanılarak ayrımcılık yapılamaz” dinsel ayrımcılık yasaklanıyor. “Kültür, Din ve Dil Farklılıkları” 22. Madde de ise “Avrupa Birliği, kültür, din ve dil farklılıklarına” saygı duyduğu ifade ediliyor. (Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesi, Erişim: 10 Nisan 2010)

Şart'ın 52. Maddesinde, bu belgeyle tanınan hak ve özgürlüklerin kullanılmasının kısıtlanmaları ancak yasalarla yapılabileceği ve bu kısıtlamalarda söz konusu hak ve özgürlüklerin özlerinin korunmasına dikkat çekilmektedir. Kısıtlamaların “‘Dengelik’ ilkesine bağlı olarak söz konusu kısıtlamalar, “Ancak gereken durumlarda ve Birliğin kabul edebileceği kamu yararı amaçlarını gerçekten karşılıyor veya diğerlerinin hak ve özgürlüklerinin korunması için gerek duyuluyorsa” yapılabileceği belirtilmektedir. (Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesi, Erişim: 10 Nisan 2010)

1993'te kurulan AB Irkçılık ve Yabancı Düşmanlığı İzleme Merkezi'nin yerini 2003 yılındaki AB devlet ve hükümet başkanları zirvesinde kuruluşuna onay verilen Avrupa Birliği Temel Haklar Ajansı almıştır. Mart 2007'de faaliyetlere başlaması kararlaştırılan AB Temel

Haklar Ajansı'nın temel işlevi, AB kurum ve ülkelerine insan hakları politikaları alanında bir nevi danışmanlık yapmak, özellikle ırkçılık, yabancı düşmanlığı ve antisemitizmle mücadele amacıyla raporlar hazırlamaktır. (AB Temel Haklar Ajansı faaliyetinde, <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,2519681,00.html>, Erişim: 10 Nisan 2010) Ajansın kurulması aşamasında bazı tartışmalarda yaşanmıştır. Muhallifler, Ajansa yüklenen görevlerin, zaten Türkiye ve Rusya'nın da üye olduğu Avrupa Konseyi ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından yerine getirildiğini belirterek kurumun gereksizliği dile getirmişlerdir. Bir başka eleştiri noktası da AB vatandaşlarının birey olarak Temel Haklar Ajansı'na herhangi bir başvuru hakkının bulunmaması ve Ajans'ın herhangi bir müeyyide yetkisinin bulunmamasıdır. (AB Temel Haklar Ajansı faaliyetinde, <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,2519681,00.html>, Erişim: 10 Nisan 2010)

### **1.3- AB Anayasalaşma Sürecinde Din Tartışmaları**

Nice Antlaşmasıyla temeli atılan Avrupa Birliği Anayasasının hazırlanma süreci, Aralık 2001 tarihli Laeken Zirvesi'nde Anayasayı temsil niteliği olan bir Konvansiyon'un hazırlanması kararı ile başlamıştır. AB Anayasalaşma süreci, AB liderleri tarafından 13 Aralık 2007 tarihinde Lizbon'da düzenlenen zirvede imzalan Lizbon Antlaşması'na dahil edildi. Lizbon Antlaşması, 27 AB üyesi ülkenin onaylamasının ardından 1 Aralık 2009 itibarıyla yürürlüğe girdi. Lizbon Antlaşması, daha demokratik ve şeffaf bir Avrupa oluşturulmasını, Avrupalı vatandaşlara daha fazla hak, özgürlük ve güvenlik sağlanmasını ve Avrupa Birliği'nin küresel arenada daha etkin bir aktör haline gelmesini öngörüyor.

Lizbon Anlaşmasına göre AB temel insan hakları üzerine kurulu bir birlik olarak tanımlamakta ve sosyal haklara geleneksel insan hakları bağlamında bakılmaktadır. (Lizbon Antlaşması, 2007, 2007/C 306/01: 10) Anlaşmanın ikinci maddesinde Birliğin “insan onuru, özgürlük, demokrasi, eşitlik, hukuk devleti ve insan haklarına saygı temelinde kurulduğu”

belirtilmekte ve “çoğulcu toplum, hoşgörü, adalet dayanışma ve ayrımcılığın reddinin üye ülkelerin ortak değerleri olduğu” vurgulanmaktadır. (Lizbon Antlaşması, 2007, 2007/C 306/01: 11) Antlaşmanın 6’ncı maddesinde, temel hak ve özgürlükleri öngören “Temel Haklar Şartı’na diğer Antlaşmalara atfettiği aynı yasal değer” atfediliyor. (Lizbon Antlaşması, 2007, 2007/C 306/01: 13) Antlaşmada, başta din ve vicdan özgürlüğü olmak üzere, medenî ve siyasî haklar geniş biçimde yer almaktadır. Kültürel, dilsel ve dinî çoğulculuk da temel haklar içinde düzenlenmiş bulunmaktadır. Ayrıca Antlaşma, İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi’nin (AİHS) AB hukukunun genel ilkelerini oluşturacağı, sözleşmeyi temel alacağı ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) ve Avrupa Toplulukları Adalet Divanı (ATAD) kararlarını bağlayıcı kabul etmektedir.

Antlaşma da Birliğin Üye Devletlerde bulunan kiliselerin ve dini örgütlerin veya toplulukların ulusal yasa çerçevesindeki statülerine saygı göstereceği ve ihlal etmeyeceği belirtiliyor. Birliğin, felsefi ve dini cemaatlerin statülerine karşı eşit ölçüde saygılı olduğu vurgulanıyor: “Bu kiliselerin ve örgütlerin kimliklerinin ve özel katkılarının farkında olan Birlik, bunlarla açık, şeffaf ve düzenli diyalogunu sürdürür.” (Lizbon Antlaşması, 2007, 2007/C 306/01: 51) Nihayetinde öngörülen AB anayasası giderek temel hak ve özgürlükler alanını genişletme yolundadır.

17-18 Haziran 2004 tarihlerinde Anayasa için Brüksel’de yapılan Avrupa Birliği Zirvesi’nde din konusu anlaşmazlık konulardan birisini teşkil etmiştir. (Değer, 2009: 62) Özellikle Polonya, İspanya, İtalya, Litvanya, İrlanda, Portekiz ve Malta gibi ülkeler; Anayasanın giriş bölümünde Hristiyanlığa veya Hristiyan-Yahudi geleneğine atıfta bulunulması için baskı yaparlarken, din ve devlet işlerinin ayrı tutulmasını savunan Fransa, Almanya, İngiltere ve Belçika gibi Avrupa Birliğinin önemli ülkeleri bu öneriye karşı çıkmışlardır. (Taşpınar, 2006: erişim: 22 Nisan 2010)

Ayrıca Hristiyan Demokratlar ve Muhafazakâr eğilimli partiler özellikle Hristiyanlığın AB siyasetinde etkin bir rol almasını ve bunun anayasada yer almasını talep ederlerken, Sosyal Demokratlar ve Sosyalist kanattaki sol eğilimli diğer partiler bu görüşe karşı çıkarak, Avrupa değerlerinin Hristiyanlık temeline değil; eşitlik, demokrasi ve bağımsızlık gibi ilkelere dayanması gerektiğini savunmuştur. Demokrat, liberal ve hümanist eğilimli partiler ise Hristiyanlığın AB Anayasası'nda yer almasının diğer dinleri dışlamak anlamına geleceğini ileri sürerek bu öneriye karşı çıkmışlardır. (Taşpınar, 2006: erişim: 22 Nisan 2010)

İngiltere Dışişleri Bakanı Jack Straw Hristiyanlığın Anayasada zikredilmesi halinde diğer dinlerin de aynı hakka sahip olması gerektiğini savunarak bu tasarıya karşı çıkmıştır. Polonya'nın Avrupa Birliği Anayasasının önsözünde Avrupa'nın Hristiyan köklerine atıfta bulunulması konusunda son anda yaptığı çabalar sonuç vermemiş, ancak ulusal devletlerin din ile ilgili genel kabul görmüş olan norm ve değerlerine saygı duyulması ifadesine yer verilmiştir. (Taşpınar, 2006, erişim: 22 Nisan 2010) Öngörülen Anayasanın 51. maddesi üye ülkelerde kilisenin ve diğer dini grupların mevcut statüsüne saygı gösterilmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Hristiyanlığa yer verilmeyen anayasanın girişinde AB'nin temel değerlerinin “demokrasi, özgürlük ve eşitliğin korunması ve temel değerlerde çokluk içinde birlik” ilkesinin geçerli olacağı” vurgulanmıştır. (Tezcan, 2003, Erişim: 28 Nisan 2010)

#### **1.4- AB Kurumları'nda Din Özgürlüğü**

Bu bölümde AB'nin kurumları AB Bakanlar Konseyi, AB Konseyi, AB Komisyonu ve AB Parlamentosu çerçevesinde din özgürlüğü konusundaki rolü incelenmektedir. AB'nin ana karar verme kuruluşu ve yasama organı olan Avrupa Birliği Bakanlar Konseyi, Avrupa'nın geleceği ile ilgili en önemli kararlar vermektedir. (Tekinalp ve Tekinalp, 2000: 208) Konsey, 29 Mayıs 1990 tarihli toplantısında “ırkçılık ve yabancı düşmanlığına karşı

mücadeleye ilişkin bir karar” kabul edilmiştir. (Tekinalp ve Tekinalp, 2000: 139) Söz konusu kararda “ırkçılık ve yabancı düşmanlığı ile mücadelenin, temel hakların korunmasına ilişkin genel çerçevenin bir parçası olduğu” ifade edilmek suretiyle önemli bir adım atılmış, ırkçılık ve yabancı düşmanlığına karşı eylemlerin engellenmesi için çeşitli önlemler üzerinde anlaşma sağlanmıştır. Kararda din ve inanç özgürlüğü de olmak üzere her türlü ayrımcılığın yasaklanması isteniyor. (Sanioğlu, 2008: 92)

AB’nin en üst düzeyde yetkili politik organı olan Avrupa Birliği Konseyi, tüm üye devletlerde parlamenter demokrasi ile insan haklarına saygının, topluluğa üyeliğin esaslı bir ögesini oluşturduğunu vurgulamıştır. 9 Aralık 1989 tarihli Strasbourg Zirvesi’nde Avrupa Topluluğu Sosyal Şartı kabul edilmiştir. Şart’ın içerdiği haklar arasında; serbest dolaşım hakkı, örgütlenme hakkı, kadın-erkek ayrımcılığının yasaklanması yer almıştır. 10-11 Aralık 1999 tarihinde Helsinki Zirvesi’nde ise yayımlanan “Millenium Bildirisi”nde demokrasi, insan hakları ve temel hürriyetlere atıf yapılmıştır. (Sanioğlu, 2008: 94)

AB Konseyi, İstihdam ve İş Konusunda Eşit Muamele İçin Bir Genel Çerçeve Oluşturulmasına İlişkin 27 Kasım 2000 Tarihli 2000/78/ EC Sayılı Konsey Direktifi ile üye devletler de istihdam alanında din veya inanç nedeniyle ayrımcılığa karşı mücadele etmek için genel bir çerçeve oluşturmuştur. (Ataman, 2007: 195) Direktifin, din özgürlüğüne ilişkin maddeleri şöyle:

“(11) Din ve inanç, özörlölük, yaş ve cinsel yönelime dayalı ayrımcılık özellikle kişilerin serbest dolaşımı, sosyal bağımlılık ve dayanışma, kaliteli yaşam ve hayat standardının yükselmesi, yüksek istihdam düzeyine ulaşmak Avrupa Birliği Antlaşmasının amaçlarının gerçekleşmemesine neden olabilir.

(12) Bunun sonucunda direktif ile hüküm altına alınan şekliyle din, inanç, özörlölük, yaş ve cinsel yönelime dayalı doğrudan veya dolaylı ayrımcılık tüm toplulukta yasaklanmalıdır.

(23) Amaç yasal ve gereklilik uygun olduğunda sınırlı durumlara özgü olmak üzere din, inanç, yaş, cinsel yönelim özürllülüğe ilişkin özellikler gerçek ve mesleki olarak gerekli ise farklı muamele haklı görülebilir. Bu durumların neler olduğuna ilişkin bilgiler üye devletlerce Komisyona bildirilmelidir.

(29) Din, inanç, özürllülük, yaş ve cinsel yönelime dayalı ayrımcılık ile ilgili kişiler eşit yasal korunma araçlarına sahip olmalıdırlar. Daha etkin korunma düzeyini sağlamak için dernek ve yasal oluşumların üye devletlerin belirlediği şekliyle mahkeme önünde temsil ve savunma süreçleri ile ilgili ulusal kurallara hâlel getirmeksizin üyelerinin adına veya onların izni ile yargılama süreçlerine katılma olanakları güçlendirilmelidir.”

AB Konseyi’nin, 4 Eylül 2003 tarihli A5-0281/2003 sayılı Sylla Raporu’nda (Ataman ve Vural, 2007: 195) düşünce, din ve vicdan özgürlüğünün üye devletlerde nasıl uygulanması gerektiğine ilişkin şu çağrılarını yapmıştır:

“32. Üye Devletleri ve AB’yi fanatizmin ve köktencilüğün tüm biçimlerini yasaklamak kadar dinler arası diyalogu yaygınlaştırmaya ve okullarda din dersini kaldırmayı bir kural olarak benimsemeden laiklik ilkelerini garanti altına almaya; bu diyalog ve eğitimin dindar olmayan dünya görüşlerine yönelik orantılı dikkati ayırmak zorunda olduklarını dikkate almaya çağırır.

33. Başka dine geçmeyi bir suç olarak ceza kanunlarından çıkarmaları ve Müslümanların kendi dini geleneklerine göre ölümlerini gömebilecekleri mezarlıklara sahip olmaları ve camilerini inşa etmelerine yönelik yetkileri temin edebilmelerinden dolayı, din ve vicdan özgürlüğüne saygı göstermeleri bakımında Yunanistan’da gerçekleşen ilerlemeyi takdir etmeye çağırır.

34. Finlandiya ve Yunanistan’a vicdani retçilere dair herhangi bir cezalandırıcı ve ayrımcı yaklaşımı ortadan kaldırmaya yönelik bir bakış açısıyla, alternatif sivil hizmetleri devam ettirmelerine dair yasalarında düzenlemeler yapmalarını bir kere daha tavsiye eder.

35. Üye Devletleri bireylerin fiziksel ya da zihinsel bütünlüğüne yönelik bir tehdit oluşturan tarikat faaliyetleri yüzünden ortaya çıkan tehlikeye karşı bir kere daha uyarır ve Üye Devletleri ceza ve medeni kanunları yoluyla bu tarikatlar tarafından gerçekleştirilen kötüye kullanmalar ve yasadışı faaliyetlerle mücadele etmeye çağırır.”

AB'nin yürütme organı olarak tanımlanan AB Komisyonu, temel haklar sorunu konusundaki yaklaşımını ilk kez 1975 yılında, Topluluk için bir temel hak kataloğu hazırlanması yönünde görüş bildirerek açıklamıştır. 7 Aralık 2000 tarihinde Fransa'nın Nice kentindeki AB devlet ve hükümet başkanları zirvesinde kabul edilen “AB Temel Haklar Bildirgesi” ilk defa komisyonun 4 Nisan 1979 tarihli Memorandum ile gündeme gelmiştir. Söz konusu memorandum, toplulukların AİHS'yi imzalamasına ilişkin olmakla birlikte temel hakların korunmasında AİHS'ne katılımı ilk adım olarak görmüştür. (Sanioğlu, 2008: 95)

AB halklarının demokratik siyasi iradesini temsil eden Avrupa Parlamentosu, üyelerinin genel oyla seçilmesi nedeniyle topluluğun demokratik unsuru ve Avrupa halklarının temsilcisi durumundadır. Bu nedenle temel hak ve hürriyetlerin korunmasına yönelik politikaların oluşturulmasında önemli bir kurumdur. (Tekinalp ve Tekinalp, 2000: 194) Birliğin siyasi kurumları içinde insan haklarına en büyük önemi parlamentonun verdiği belirtilmektedir. Parlamento'nun insan haklarına yaklaşımı, insan haklarının bölünmezliği, ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan ayırt edilmezliği, insan haklarının evrenselliği ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin her türlü ulusal, kültürel veya dini hükümden üstün olduğu ilkelerine dayandığı belirtilmektedir. (Beşe, 2000: 454) 22 Nisan 1993 tarihli kararında Avrupa Parlamentosu, Yunanistan Hükümeti'ni, kimlik kartlarında din ibaresinin yer almasını öngören mevzuatı ilga etmeye davet etmiştir. (Öktem, 2002: 468)

### 1.5- AB Yargısı ve Din Özgürlüğü

Lizbon anlaşmasına göre, birliğin yargı organı Avrupa Toplulukları Adalet Divanı'dır (ATAD). AB'nin, kurucu antlaşmaları, tüzük ve yönergelerle alınan kararlarının uygulanmasından ve yorumlanmasından ATAD sorumludur. Anayasa Mahkemesi sıfatıyla çalışan ATAD'ın verdiği kararlar kesindir ve ulusal mahkemeleri bağlar. (Dursun, ATAD, Erişim: 28 Nisan 2010)

ATAD verdiği kararlarda din özgürlüğü ile yakından bağlantılı olan insan onuru, eşitlik ilkesi, suçların ve cezaların kanuniliği ilkesi, özel yaşamın gizliliği, konut dokunulmazlığı, mülkiyet hakkı ve düşünceleri açıklama özgürlüğü gibi konularda karar vermiştir. (Döner, 2003: 121) ATAD içtihatlarında, AİHS'nin temel hakların korunması çerçevesinde önemli bir esin kaynağı olduğunu belirtmiş, topluluk kurumlarına ve üye devletlere topluluk hukukuyla ilgili düzenlemelerde temel haklara uymaları gerektiğini vurgulamıştır. ATAD, din ve inanç özgürlüğüyle ilgili sorunlar ortaya çıktığında sorunu çözmek üzere konuyu genellikle insan hakları bağlamında ele almaktadır. Çünkü AB hukuk sistemi dini konularla kapsamlı bir şekilde ilgilenmemektedir. AB hukuku esasta iş, gümrük ve eğitim gibi konularla ilgilenirken, dolaylı yollardan da dini konularla ilgili düzenlemeler yapmaktadır. (Döner, 2003: 123-124) ATAD kararlarında, malların, hizmetlerin, kişilerin ve sermayenin serbest dolaşımı başta olmak üzere dolaylı yollardan din özgürlüğü ile ilgili de kararları bulunmaktadır. Dinsel faaliyetler gösteren Scientology Kilisesi'ne mensup bir kişinin İngiltere'ye giriş hakkının engellenmesi üzerine yaptığı başvuruda ATAD, başvurucunun kamu düzeni gerekçesiyle ikamet izninin reddedilmesini meşru saymıştır. (Öktem, 2002: 471)

ATAD'ın din özgürlüğü ile alakalı bilinen kararı, Prais davasıdır. Yahudi ve aynı zamanda İngiliz vatandaşı olan Vivien Prais, Avrupa Topluluğu Konseyi'nin açtığı uzman

hukukçu ve çevirmenlik sınavına başvurmuştur. Başvurusu kabul edilen Prais'e 16 Mayıs 1976'da yazılı sınavların yapılacağı tebliğ edilmiştir. Prais, sınav tarihinin Yahudilerce kutsal kabul edilen Chavouoth bayramının ilk gününe isabet etmesi nedeniyle bu tarihte seyahat etmesinin ve yazı yazmasının mümkün olmadığını Konsey'e bildirmiştir. Ayrıca Prais, sınav tarihinin başka bir tarihe kaydırılmasını talep etmiştir. Konsey ise bütün adayların aynı günde sınavdan geçmelerinin esas olduğunu belirterek Prais'in talebini geri çevirmiştir. Bunun üzerine Prais, ATAD'a başvurmuştur. (Değer, 2009: 85-86) ATAD, Prais'in talebini şöyle reddetmiştir: "Müdafî taraf, adaylardan birinin dini kanaatlerinin sınava girmesine engel olduğu tarihlerde sınav yapmaktan kaçınmak için bütün makul tedbirleri almakla yükümlüdür, yeter ki dini nitelikteki bu engelden zamanında haberdar edilmiş olsun. Ancak mevcut olayda, müdafî taraf, başvuru sahibinin belli tarihlerde sınavlara katılamayacağı hususundan, sınav tarihleri tespit edilmeden önce haberdar edilmediğini ve diğer adaylara çağrı tebligatı da yapılmış bulunduğu için başka bir tarih önermeyi reddetmekte haklı olduğunu söylemek mümkündür" (Aktaran: Öktem, 2002: 470-471) Bir başka ifadeyle ATAD, Prais'in belli tarihlerde sınavlara katılamayacağını, sınav tarihi tespit edilmeden önce bildirmediği ve diğer adaylara tebligat yapıldığı gerekçesiyle talebin reddedilmesinin haklı olduğu sonucuna varmıştır.

## **2. AGİT VE DİN ÖZGÜRLÜĞÜ**

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Soğuk Savaş koşullarında 1970'li yılların başında Doğu ve Batı Avrupa ülkeleri arasında karşılıklı diyalog sürecini başlatan bir forumdur. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) adıyla 1973'de çalışmalarına başlayan AGİT, Avrupa'nın bölünmüşlüğüne son verilmesi için güvenlik ve istikrarın sağlanması ve katılan devletler arasında bu amaca yönelik işbirliğinin geliştirilmesi düşüncesiyle kurulmuş bir teşkilattır. AGİT tarafından sürdürülen müzakerelerde din özgürlüğü tartışma konularından en önemlisini oluşturmuştur.

## 2.1- AGİK Helsinki Nihai Senedi (1975)

3 Temmuz 1973'te Helsinki'de açılan ve 18 Eylül 1973'ten 21 Temmuz 1985'e kadar Cenevre'de sürdürülen ve 35 ülkenin katılımıyla gerçekleştirilen AGİK, 1 Ağustos 1975'te Helsinki'de toplanarak, 10 temel prensibi içeren Helsinki Nihai Senedi'ni kabul etmiştir. Senedin girişinde “Avrupa’da barış, güvenlik, adalet ve işbirliğine katkıda bulunmak” siyasal isteminden yola çıkan ülkelerin, “uluslararası yumuşama sürecini genişletmeye, derinleştirmeye ve sürekli ve kalıcı bir duruma getirmeye” kararlı oldukları ilan ediliyor. Çatışmaları gidermek, bölünmelere yol açan sorunları çözmek ve insanlık yararına işbirliği yapmak amacını taşıyan ülkeler, temel hakların, ekonomik ve toplumsal gelişmenin sağlanması için kabul edilen ilkeler arasında din özgürlüğünü de saymaktadır. (AGİK Helsinki Belgesi, Erişim: 12 Nisan 2010)

10 temel ilkenin içerisinde 7. sırada yer alan “VII. Düşünce, Vicdan, Din ya da İnanç Özgürlüğü Dahil İnsan Haklarına ve Temel Özgürlüklere Saygı” başlıklı bölümü şöyle:

“Katılan Devletler ırk, cinsiyet, dil ya da din ayrımı gözetmeksizin herkes için düşünce, vicdan, din ya da inanç özgürlüğü dahil, insan haklarına ve temel özgürlüklere saygı gösterir.

Herbiri insan kişiliğinin niteliğindeki onurdan doğan ve bu kişiliğin özgür ve tam gelişmesi için temel olan kişisel, siyasal, ekonomik, toplumsal, kültürel ve öteki hakların etkin biçimde kullanılmasını güdüleyerek özendirir. Bu çerçevede katılan devletler, bireyin, tek başına ya da başkalarıyla birlikte kendi vicdanı uyarınca din ya da inancını açıklama ve uygulama özgürlüğünü tanır ve ona saygı gösterir.

Ülkelerinde ulusal azınlıklar bulunan katılan Devletler, bu azınlıklardan olan kişilerin yasa önünde eşitlik hakkına saygı göstererek onlara insan hakları ve temel özgürlüklerden gerçekten yararlanmaları için tam fırsat tanır ve bu amaçla bu alandaki yasal çıkarlarını korur.

Katılan Devletler, insan hakları ve temel özgürlüklere saygının, kendileri ve tüm Devletler arasında dostça ilişkiler ve işbirliğinin gelişmesini sağlamak için gerekli barış, adalet ve refahın temeli olduğunu görüşüyle bu hak ve özgürlüklerin evrensel önemini tanır.

Karşılıklı ilişkilerinde insan hakları ve temel özgürlüklere sürekli saygı göstererek, Birleşmiş Milletlerle işbirliği dahil, bu hak ve özgürlüklere evrensel ve etkin olarak saygı gösterilmesini özendirmek için birlikte ve ayrı ayrı çaba gösterir. Bireyin bu alanda bilgili olmak hakkını ve hak ve ödevlerine göre davranmasını kabul eder.

Katılan Devletler, insan hakları ve temel özgürlükler alanında Birleşmiş Milletler Antlaşmasının amaç ve ilkelerine ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesine uygun olarak davranır. Bu alanda, ötekilerin yanı sıra bağlı olabilecekleri Uluslararası insan Hakları Sözleşmeleri dâhil Uluslararası belgeler ve sözleşmelerde konmuş olan yükümlülüklerini de yerine getirir.” (AGİK Helsinki Belgesi, Erişim: 9 Nisan 2010)

## **2.2- Yeni Bir Avrupa İçin Paris Şartı (1990)**

Yeni Bir Avrupa İçin Paris Şartı, AGİK’in zirve düzeyinde ikinci kez bir araya geldiği ve bundan sonraki Avrupa yöneliminin en iyi ifade edildiği belgesidir. 21 Kasım 1990’da gerçekleştirilen AGİK Yeni Bir Avrupa İçin Paris Şartı ile üye ülkeler “İnsan haklarına ve temel hürriyetlerine dayalı demokratik sisteme kesin bağlılık, ekonomik özgürlük ve sosyal adalet yoluyla refah ve tüm ülkeler için eşit güvenlik” zamanı olduğunu teyit etmiştir. (Yeni Bir Avrupa için Paris Şartı, Erişim: 9 Nisan 2010)

Şart’ın “İnsan Hakları, Demokrasi ve Hukukun Üstünlüğü” bölümünde insan hakları ve temel hürriyetlerin, tüm insanların doğumlarıyla birlikte iktisap ettikleri vazgeçilmez haklar olduğu ve kanunlarla garanti altına alındıkları vurgulanmıştır. İnsan haklarının korunması ve geliştirilmesi devletlerin başta gelen görevleri olduğu belirtilirken, insan hak ve

özgürlüklerine uyulması hürriyetin, adaletin ve barışın temeli olarak belirlenmiştir. (Yeni Bir Avrupa için Paris Şartı, Erişim: 9 Nisan 2010)

Paris Şartı'na katılan devletler, din özgürlüğü ile ilgili şu hususları teyit etmiştir: “Ayrım gözetmeksizin herkesin: düşünce, vicdan, din ya da inanç hürriyetine, ifade hürriyetine, Örgütlenme ve toplantı düzenleme hürriyetine, seyahat etme hürriyetine sahip olduğunu; Hiç kimsenin: keyfi tutuklama ya da gözaltına alınmaya, işkenceye veya diğer zalimane, insan onuruyla bağdaşmayan ya da aşağılayıcı muameleye veya cezaya tabi tutulamayacağını; Ulusal azınlıkların etnik, kültürel, dil ve dini kimliklerinin korunacağını, ulusal azınlıklara mensup kişilerin bu kimliklerini ayrıma tabi tutulmaksızın ve kanun önünde tam bir eşitlikle, hür olarak ifade etmeye, korumaya ve geliştirmeye hakları olduğunu teyit ederiz.” (Yeni Bir Avrupa için Paris Şartı, Erişim: 9 Nisan 2010)

Şart'ın “Gelecek İçin Rehber İlkeler” bölümünde özellikle Ulusal azınlıkların din özgürlüğüne dikkat çekiliyor ve durumlarının iyileştirilmesi isteniyor: “Barış, adalet, istikrar ve demokrasinin yanı sıra halklarımız arasındaki dostane ilişkilerin de ulusal azınlıkların etnik, kültürel, dil ve dini kimliklerinin korunmasını ve bu kimliğin kuvvetlendirilmesi için gerekli şartların yaratılmasını gerektirdiğine ilişkin derin inancımızı teyit ederiz.” (Yeni Bir Avrupa için Paris Şartı, Erişim: 9 Nisan 2010)

### **2.3- Avrupa Güvenlik Şartı (1999)**

AGİT üyeleri, 19 Kasım 1999'da altına imza attıkları Avrupa Güvenlik Şartı ile üye devletlerin sınırları içerisinde bireylerin ve toplulukların özgürlük, refah ve güvenlik içinde yaşayabileceği hür, demokratik ve daha fazla bütünleşmiş bir AGİT bölgesi yaratılması için taahhütlerini açıkladı. (Avrupa Güvenlik Şartı, Erişim: 9 Nisan 2010)

AGİT'in kapsamlı güvenlik kavramının özünde insan haklarına, demokrasiye ve hukuk devletine saygının bulunduğunu teyit eden devletler, Şart'ın “İnsani Boyut” bölümünde

din özgürlüğüne şu ifadelerle yer veriliyor: “Düşünce, inanç ve din özgürlüğü dahil insan hakları ve temel özgürlüklerin ihlali, hoşgörüsüzlük, saldırgan milliyetçilik, ırkçılık, şovenizm, yabancı düşmanlığı ve anti-semitizm gibi güvenliğe tehdit oluşturan hususlarla mücadele etmeyi taahhüt ediyoruz. Ulusal azınlıklara mensup kişilerin haklarının geliştirilmesi ve korunması, üye devletlerin kendi içinde ve diğer üyelerle ilişkilerindeki demokrasi, barış, adalet ve istikrar bakımından temel unsurdur.” (Avrupa Güvenlik Şartı, Erişim: 9 Nisan 2010)

Şart’ın “Polis ile ilgili faaliyetler” bölümünde AGİT’in sivil nitelikli polis faaliyetlerinin geliştirilmesi için çalışacağı belirtiliyor. Bu faaliyetler, “Polisin din ve etnik köken temelinde bir ayrımcılık yapmasını önlemek amacı da dahil olmak üzere, polisin gözetimi” ve “Tüm halkın güvenini kazanmış, çok etnili ve çok dinli bir polis gücü oluşturmak” olarak tanımlanıyor. (Avrupa Güvenlik Şartı, Erişim: 9 Nisan 2010)

### **3. AVRUPA KONSEYİ VE DİN ÖZGÜRLÜĞÜ**

İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa’da demokrasi, insan hakları ve özgürlüğün yaygınlaştırılması için 5 Mayıs 1949’da Avrupa Konseyi kurulmuştur. Avrupa Konseyi’nin hedefi, üye devletler arasında bireysel özgürlüklerin, siyasal serbestliğin ve hukuk düzeninin korunmasında bir birlik sağlamaktır.

Konsey Statüsü’nün dibacesinde “Adalet ve uluslararası işbirliğine dayalı olan barışı sürdürmenin insanlık toplumu ve uygarlığının korunması için yaşamsal bir önem taşıdığına” dikkat çekilmektedir. Statü’nün 1’nci maddesinde Avrupa Konseyi’nin amacı “ortak mirasları olan ülkü ve ilkeleri korumak ve gerçekleştirmek ve ekonomik ve sosyal ilerlemelerini kolaylaştırmak üzere üyeleri arasında daha güçlü bir birliğe ulaşmak” olarak tanımlanmakta ve “ortak ilgi konusu olan sorunların görüşülmesi, ekonomik, sosyal kültürel, bilimsel,

hukuksal ve yönetsel konularla insan hakları ve temel özgürlüklerin korunmasını” Konsey organları eliyle izlenmesi öngörülmektedir. (Avrupa Konseyi Statüsü, Erişim: 10 Nisan 2010)

Avrupa Konseyi; insan haklarını, çoğulcu demokrasiyi ve hukuk düzenini koruma, Avrupa’nın kültürel kimliği ve çeşitliliği konusunda bilinçlendirme ve bu kimliği geliştirme, Avrupa toplumunun karşılaştığı sorunlara (azınlıklara yönelik ayrımcılık, yabancı düşmanlığı, hoşgörüsüzlük, çevre koruma, örgütlü suçlar vs.) çözüm yolları araştırma, siyasi, hukuksal ve anayasal reformları destekleyerek Avrupa’da demokratik istikrarın sağlanmasına yardımcı olma amacıyla oluşturulmuş hükümetler arası bir organizasyondur.

### **3.1- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi-AİHS (1950)**

Avrupa Konseyi’nin insan hakları alanındaki ilk belgesi 1950 tarihli İnsan Haklarını ve Temel Özgürlükleri Korumaya Dair Avrupa Sözleşmesi’dir. Genelde Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) olarak da bilinen sözleşme, temel hak ve özgürlüklerin korunmasını sağlayan temel bir belge niteliğindedir. Sözleşmede, hak ve özgürlüklerin sayıldığı “normatif” hükümler ve güvence sistemine yönelik hükümler “kurumsal” bölüm olarak ikiye ayrılmaktadır. (Döner, 2003: 82)

AİHS’nde insan hak ve özgürlüklerinin, Evrensel Bildirge’de olduğu gibi, sadece genel ilkeler şeklinde sayılmasıyla yetinilmemiş, bunların mümkün olduğunca somut ve ayrıntılı bir biçimde tanımlanması ve sınırlarının belirlenmesi yoluna gidilmiştir. Hakların bu şekilde ayrıntılı ve dar kapsamlı olarak düzenlenmesinin nedeni, Sözleşmenin hukuki bağlayıcılığı olan bir denetim mekanizması öngörmüş olmasından kaynaklanmaktadır. (Çavuşoğlu, 1994: 5)

Avrupa Konseyi üyesi hükümetler, 4 Kasım 1950’te imzalanan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 10 Aralık 1948’de ilan edilen İnsan Hakları Evrensel Bildirisini ve bu Bildirinin, metninde açıklanan hakların her yerde ve etkin

olarak tanınmasını ve uygulanmasını sağlamayı hedef aldığını kabul etmiştir. Konseyi'nin amacının, üyeleri arasında daha sıkı bir birlik kurmak olduğunu ve insan hakları ile temel özgürlüklerinin korunması ve geliştirilmesinin bu amaca ulaşma yollarından birini oluşturduğunu göz önüne almıştır. Üye devletler, insan hakları konusunda ortak bir anlayış ve ortaklaşa saygı esasına bağlı olan bu temel özgürlüklere derin inançlarını tekrarlamaktadır. (Akıllıoğlu, 2002: 4)

Özgürlüklere saygı ve hukukun üstünlüğü konularında ortak bir mirası paylaşan Avrupa devletlerinin hükümetleri, din ve inanç özgürlüğü AİHS'nin 9'ncı maddesinde düzenlenmektedir. (Akıllıoğulları, 2002: 30) Buna göre 9. Madde:

“1. Herkes; düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile açık veya özel biçimde ibadet, öğretim, uygulama ve tören yapmak suretiyle tek başına veya toplu olarak dinini ve inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.

2. Din veya inancını açıklama özgürlüğü, demokratik bir toplumda ancak kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlığın veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli olan tedbirlerle ve kanunla sınırlanabilir.” (Akıllıoğlu, 2002: 30-31)

Ayrıca AİHS'nin din özgürlüğü ile bağlantılı adil yargılanma hakkı madde 6'da, özel hayatın korunması madde 8'de, ifade özgürlüğü madde 10'da, dernek kurma özgürlüğü madde madde 11'de, ayrımcılık yasağı madde 14'te yer almaktadır. (Akıllıoğlu, 2002: 22, 28, 32, 34, 38)

### **3.2- Komisyon (AİHK) ve Mahkeme (AİHM)**

İnsan hakları ihlalleri karşısında arzulanan şekilde etkili bir koruma imkânı, diğer hiç bir insan hakları sözleşmesinde bu kadar iyi ve geniş kapsamlı bir şekilde öngörülmemiştir. Sözleşmenin 19. Maddesine göre Taraflar için doğan yükümlülöklere uyulmasını sağlamak

amacıyla; “Komisyon” olarak anılacak bir “Avrupa İnsan Hakları Komisyonu” ve “Mahkeme” olarak anılacak bir “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi” kurulmuştur. (Akıllıoğlu, 2002: 45)

AİHS öngörülen temel hak ve özgürlüklerin denetlenmesi için getirilen ilk denetleme mekanizması olan Komisyon’un temel işlevi yapılan başvuruların incelenmesi, bir davayı mahkeme önüne götürmeye karar verme ve kendi içtüzüğünü yapma olarak belirlenmiştir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) ise Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve ek protokolleriyle güvence altına alınmış olan temel hakların çiğnenmesi durumunda bireylerin, birey gruplarının, tüzel kişiliklerin ve diğer devletlerin, belirli usulü kurallar dâhilinde başvurabileceği bir yargı merciidir. (Akıllıoğlu, 2002: 56)

Konseye üye 47 devlet, AİHM’in yargı yetkisini tanımaktadır. AİHM’in kararları kesindir. (Akıllıoğulları, 2002: 67) Sözleşmeye göre Taraflar, taraf oldukları her hangi bir davada Mahkeme’nin vereceği karara uymayı üstleneceklerdir. Bundan sonraki süreçte de Bakanlar Komitesi, Mahkeme kararlarının yerine getirilmesini gözetecektir. (Akıllıoğulları, 2002: 68) Mahkeme, dünyada ilk insan hakları mahkemesi olarak kabul edilmektedir. Bunun temel nedeni ise bireysel başvuru hakkının tanınmış olmasıdır. (Akıllıoğlu 2002: 56) Bu nedenle mahkeme bireye, kendi devleti veya başka devletler aleyhine doğrudan doğruya hakkını arama imkânı veren bir mekanizmadır. Bir başka ifadeyle bireyin her hangi bir devlete karşı hakkını arama mekanizması mahkeme ile atılmıştır. (Kapani, 1996: 51-52)

### **3.3- Avrupa Sosyal Şartı (1961)**

Avrupa Sosyal Şartı, AİHS’in ekonomik ve sosyal bakımdan boşluğunu dolduran, ağırlıklı olarak ekonomik çalışma hakları ve bireylerin temel haklarına dönük açılım sunan bir anlaşmadır. (Döner, 2003: 97) Avrupa Sosyal Şartı, 18 Ekim 1961’de Torino’da imzalanmış ve 26 Şubat 1965 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

Şart'ın giriş bölümünde, Avrupa Konseyi'ne üye devletler, AİHS ve Ek Protokollerde belirtilen kişisel ve siyasal hak ve özgürlükler sağlamayı kabul ettiklerini göz önünde bulundurarak, “Hiçbir ırk, renk, cinsiyet, din, siyasal görüş, ulusal soy veya sosyal köken ayırımı gözetmeksizin sosyal haklardan yararlanma hakkının sağlanması gerektiğini gözönüne alarak; uygun kuruluş ve faaliyetlerle kent ve kırsal nüfusun yaşam düzeyini geliştirmek ve sosyal refahını yükseltmek için her türlü ortak çabada bulunmaya kararlı” olduklarını vurgulamıştır. Şart'ın 7. maddesinde çocukların ve gençlerin uğrayacakların bedensel ve manevi tehlikeleri karşı özel korunma hakkına sahip oldukları belirtiliyor. (Avrupa Sosyal Şartı, Erişim: 12 Mayıs 2010)

### **3.4- Ulusal Azınlıkların Korunması İçin Çerçeve Sözleşme (1995)**

Avrupa Konseyi'nin azınlıklara dönük çalışmalarının en temel belgesi, Ulusal Azınlıkların Korunması Çerçeve Sözleşmesi'dir. 1 Şubat 1995'te kabul edilen ve 1 Şubat 1998'de yürürlüğe giren Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşme'nin giriş bölümünde Avrupa tarihinde yaşanan felaketlerin, bu kıtadaki istikrar, demokratik güvenlik ve barış için ulusal azınlıkların korunmasının temel bir unsur olduğu belirtiliyor.

Sözleşmede, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü, dinini açığa vurma ve dinsel kuruluşlar meydana getirme hakkı, ifade özgürlüğü ve kitle iletişim araçlarına ulaşma hakkı, özel yaşamda idari adli makamlar önünde azınlık dilini kullanma hakkı gibi haklar getirmektedir. (Ulusal Azınlıkların Korunması için Çerçeve Sözleşme, Erişim: 12 Nisan 2010)

Sözleşmenin başlangıç kısmında, “Çoğulcu ve gerçek bir demokratik toplumun, ulusal bir azınlığa mensup olan kimselerin sadece etnik, kültürel, dilsel ve dinsel kimliklerine saygı göstermekle kalmayıp, ama aynı zamanda bu kimliklerini ifade edebilmeleri, korumaları ve geliştirmeleri için gerekli şartları yaratması gerektiği” vurgulanıyor. Kültürel çeşitliliğin

bölünme değil, toplumların zenginliği için bir kaynak olabilmesi için hoşgörü ve diyalog ortamının yaratılmasının gerekli olduğuna dikkat çekilen Sözleşme'nin 5'nci maddesinde, "Taraf Devletler, ulusal azınlıklara mensup olan kişilerin sahip oldukları kültürlerini korumaları ve geliştirmeleri ve dinleri, dilleri, gelenekleri ve kültürel mirasları gibi kimliklerinin temel unsurlarını sürdürmeleri için gerekli şartları sağlamayı taahhüt eder" deniliyor. (Ulusal Azınlıkların Korunması için Çerçeve Sözleşme, Erişim: 12 Nisan 2010)

Sözleşme'nin 6'ncı maddesinin 1'nci fıkrasında Taraf Devletlerin "kendi ülkeleri üzerinde yaşayanların etnik, kültürel, dilsel, dinsel kimlikleri ne olursa olsun, bu kişiler arasında özellikle eğitim, kültür ve kitle iletişim alanında bir hoşgörü ve kültürler arası diyalog ortamı kurulmasını teşvik eder ve karşılıklı saygı ve anlayışı ve işbirliğini geliştirmek için etkili tedbirler" alacağı belirtiliyor. 2'nci fıkrasında ise Taraf Devletler, "dinsel kimlikleri nedeniyle ayrımcılık, düşmanlık ve şiddet tehditlerine veya eylemlerine maruz kalabilecek kişileri korumak için gerekli tedbirleri almayı taahhüt eder" denilmektedir. (Ulusal Azınlıkların Korunması için Çerçeve Sözleşme, Erişim: 12 Nisan 2010)

Sözleşme'nin 7'nci maddesinde Taraf Devletler den, bir ulusal azınlığa mensup olan kişilerin "toplanma özgürlüğüne, örgütlenme özgürlüğüne, ifade özgürlüğüne ve düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne saygı gösterilmesi"nin sağlanması istenmektedir. 8'nci maddeye göre ise Devletler, "bir ulusal azınlığa mensup olan kişilerin dinini veya inancını açığa vurma ve dinsel kurumlar, teşkilatlar ve örgütler kurma hakkını tanımayı" taahhüt eder. 12'nci madde de devletlerden, "azınlıkların ve çoğunluğun kültürü, tarihi, dili ve dini hakkındaki bilgileri geliştirmek için, eğitim ve araştırma alanlarında" tedbirler almaya çağırmaktadır. 17'nci maddeye göre Taraf Devletler, azınlıkların "dinsel kimliği veya ortak bir mirası paylaştıkları kişilerle özgürce ve barışçıl nitelikte sınır ötesi ilişkiler kurma ve sürdürme haklarına müdahale etmemeyi" taahhüt etmektedir. (Ulusal Azınlıkların Korunması için Çerçeve Sözleşme, Erişim: 12 Nisan 2010)

### **3.5- Avrupa Konseyi Kurumları'nda Din Özgürlüğü**

#### **3.5.1-Zorunlu Askerlik Hizmetine Vicdani Ret Hakkı Taniyan R (87) 8 nolu Tavsiye Kararı**

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi tarafından 9 Nisan 1987 tarihinde Bakanlık Temsilcilerinin 406. toplantısında kabul edilen Zorunlu Askerlik Hizmetine Vicdani Ret Hakkına İlişkin Avrupa Konseyine Üye Devletlerin Bakanlar Komitesi Tavsiyesi'ne (No. R (87) 8) göre üye devletlerin hükümetleri karardaki ilkeler ve tavsiyeler doğrultusunda, zorunlu askerlik hizmetinden yükümlü tutulan herhangi bir kişi, silah kullanmak dahil olmak üzere bu hizmeti yapmayı reddederse bu yükümlülüğünü yerine getirme zorunluluğundan muaf tutulacaktır. Bu kişiler alternatif hizmetlerden mesul tutulabilir, bu doğrultuda devletler uygun prosedürleri ve alternatif hizmetleri yaratmalıdır. (Ataman ve Vural, 2007: 189)

#### **3.5.2-“Avrupa Cezaevi Kuralları” başlıklı (87) 3 no’lu Tavsiye Kararı**

12 Şubat 1987 tarihinde Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi tarafından kabul edilen (87) 3 no’lu “Avrupa Cezaevi Kuralları” başlıklı Tavsiye Kararı, din özgürlüğü bakımından zengin bir içeriğe sahip. Genel olarak mahkûmlara uygulanacak muamelenin çerçevesi çizilen Cezaevi Kuralları'na göre üye devletlerin hükümetleri, her beş yılda bir Avrupa Konseyi Sekreterine, bu kararın uygulanmasıyla ilgili bir rapor göndermeye davet etmektedir. (Avrupa Cezaevi Kuralları (87) 3 No’lu Tavsiye Kararı, Erişim: 10 Mayıs 2010)

Tarafsız bir şekilde uygulanması istenen Avrupa Cezaevi Kuralları'nın 5'nci Maddenin 1'nci fıkrasında mahkûmlara “İrk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal ya da diğer herhangi bir görüş, milli ya da toplumsal köken, servet, doğum ya da diğer herhangi bir duruma dayanan farklı bir davranışta” bulunamayacağı, 2'nci fıkrasında “Dini, ya da ahlaki inançlarına göre değişik gruplarda bulunan tutukluların bu inançlarına saygı gösterilmelidir”, 3'ncü fıkrasında “Özgürlükten yoksun bırakma insan onuruna saygılı olmanın gerektirdiği

maddi ve manevi koşullara uygun olarak yapılmalıdır” denilmektedir. (Avrupa Cezaevi Kuralları (87) 3 No’lu Tavsiye Kararı, Erişim: 10 Mayıs 2010)

Mahkûmların beslenmesiyle ilgili 19’ncu maddesinin 1’nci fıkrasında üye devletlerin, tutuklulara “olanak ölçüsünde dini ve felsefi inançlarını da dikkate alarak, yemek vermekle yükümlü” olduğu belirtiliyor. Aynı şekilde 87’nci madde de yönetimin tutukluya “olanak ölçüsünde dini ve felsefi inançlarını da dikkate alan iyi hazırlanmış bir yemek” vermesini tavsiye etmektedir. Sağlık Hizmetleri’ni düzenleyen 23’ncü maddenin 1’nci fıkrasına göre devletler, tutuklu kadınların doğum yapmaları için “gerekli özel tesis ve personeli ve dini hizmeti yapacak kişiyi sağlamakla yükümlüdür” olduğu belirtiliyor. (Avrupa Cezaevi Kuralları (87) 3 No’lu Tavsiye Kararı, Erişim: 10 Mayıs 2010)

Tutuklulara “Dini ve Ahlaki Yardım”ı düzenleyen 41 ve 42. Madde ve 42/1-2 ve 3’ncü fıkraları şöyle:

“41- Her tutuklunun olanak ölçüsünde, dinsel ve ahlaki yaşamının gereklerini yerine getirmesine, özellikle de kurumca düzenlenen dinsel toplantılara, ilgili kitaplarla katılmasına izin verilmelidir.

42-1. Tutukevinde aynı dine mensup yeteri kadar tutuklu bulunuyorsa, bu dinin yetkili bir elemanı buraya atanmalı ya da kabul edilmelidir. Tutukluların sayısı ve koşulları elverişli ise, bu takdirde, tam zamanlı bir din görevlisi atanmalıdır.

42-2. Birinci paragrafta göre atanan ya da kabul edilen yetkili temsilcinin, düzenli olarak, dini hizmetleri örgütlemesine ve gereken her zaman, özellikle kendi dininden olan tutuklulara ziyaretlerde bulunmasına izin verilmelidir.

42-3. Hiçbir tutuklu dininin nitelikli bir temsilcisi ile temas kurmak hakkından hiçbir şekilde yoksun bırakılmamalıdır. Buna karşılık, bir tutuklu dini bir temsilcinin ziyaretine karşı

çıkıyorsa, onun bu davranışına da saygı gösterilmelidir.” (Avrupa Cezaevi Kuralları (87) 3 No’lu Tavsiye Kararı, Erişim: 10 Mayıs 2010)

Tavsiye Kararının 58’nci maddesine göre “Haklı nedenlere dayanılarak köken, ırk ya da dine göre ya da disiplinin korunması amacıyla yapılan ayrımlar dışında hapisane rejimleri bu acıları daha da ağırlaştırmamalıdır” 78’nci maddenin 1’nci fıkrasına göre ise “Yararlanabilecek bütün tutukluların eğitimlerini geliştirmek için, muhtemelen dini eğitim de dahil olmak üzere, gerekli önlemler alınmalıdır.” (Avrupa Cezaevi Kuralları (87) 3 No’lu Tavsiye Kararı, Erişim: 10 Mayıs 2010)

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi’nin 11 Ocak 2006 tarihli 952. toplantısında aldığı Avrupa Cezaevi Kuralları hakkında (2006) 2 nolu Tavsiye Kararı’nın 29’ncu maddesi din özgürlüğünü düzenlemektedir: Buna göre 29’ncu maddenin 1’nci fıkrasında “Mahpusların düşünce, din ve vicdan özgürlüklerine saygı duyulmalıdır”, 2’nci fıkrasında “Cezaevi rejimi mümkün olduğunca mahpusların dinlerinin gereklerini yerine getirmelerine ve inançlarını yaşamalarına, bu din ya da inançların resmi temsilcilerince verilen hizmetlerden yararlanmalarına ya da bu temsilcilerce düzenlenen toplantılara katılmalarına, din veya inançlarının temsilcileriyle özel görüşmeler yapmalarına ve din ya da inançlarıyla ilgili kitapları ya da basılı eserleri bulundurmalarına olanak verecek şekilde düzenlenmelidir”, 3 fıkrasında ise “Mahpuslar, bir din ya da inancın gereklerini yerine getirmeye, dini hizmetlere ya da toplantılara katılmaya, dini etkinliklerde yer almaya ya da herhangi bir dinin ya da inancın temsilcileriyle görüşmeye zorlanamazlar.” (Avrupa Cezaevi Kuralları (2006) 2 nolu Tavsiye Kararı, Erişim: 29 Nisan 2010)

### **3.5.3-Yeni Dini Akımlar ve Tarikatlara Dair Tavsiye 1178 (1992)**

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi’nin 1178 (1992) nolu tavsiyesi 5 Şubat 1992’deki 22. oturumda yapılan tartışmalar sırasında görüşülmüştür. Tartışmaların ana eksenini

yeni dini akımlar ve tarikatlar hakkındaki görüşler oluşturmıştır. Bu görüşler yeni dini akımlar ve tarikatlar tarafından bebeklerle cinsel ilişki dahil olmak üzere, çocuklara cinsel taciz, çocuklara sopayla dayak cezası, özellikle de gençlerin yeni dini akımlar ve tarikatların görüşleri doğrultusunda şiddet olaylarına karışmasına dair yapılan şikayetleri değerlendirmektedir. Tavsiye kararında, AİHS'nin din özgürlüğünü düzenleyen 9'ncu maddeye ters düşmeksizin, söz konusu yeni dini akımlar ve tarikatlara karşı alınacak önlemler oluşturmaktadır. Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, söz konusu yeni dini akımlar ve tarikatlarla ilişkili olan sorunlardan ciddi şekilde endişelendiğini belirterek, eğitim ve öğretim kurumlarında üye devletlerin gereken önlemleri almalarını ve gerekli yasal düzenlemeleri yapmalarını tavsiye etmektedir. (Ataman ve Vural, 2007: 189)

#### **3.5.4-Demokratik Bir Toplumda Dini Hoşgörüye Dair Tavsiye 1202 (1993)**

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisinin 1202 (1993) nolu tavsiyesi 2 Şubat 1993'deki 23. oturumda yapılan tartışmalar sırasında görüşülmüştür. Tavsiye Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi tarafından 2 Şubat 1993'de kabul edilmiştir. Tavsiyeye göre Avrupa toplumları din özgürlüğünü, vicdan özgürlüğünü ve ibadet özgürlüğünü garanti altına almalıdır, ayrıca, giyim kuşam, yiyecek ve dini tatilleri de içerecek şekilde farklı dinsel faaliyetlerin düzenlemesi konusunda esnek olmalıdır, eğitim ve öğretim programlarında farklı din dersinin okutulmasını temin etmelidir. Müfredat ve ders kitapları farklı dinlerin öğretilmesini sağlamalı ve tarih dersleri de dahil olmak üzere ön yargıyı engelleyecek ve dinler arası hoşgörüü temin edecek şekilde düzenlenmelidir. Dini hoşgörüye ilişkin analizler, araştırmalar ve ilgili literatür bir araya getirilmelidir. Dini hoşgörü konusunda araştırmalar ve konferanslar düzenlenmelidir. Dinsel hoşgörü akademik çalışmaların bir konusu haline getirilmelidir. (Ataman ve Vural, 2007: 189)

### **3.5.5-Din ve Demokrasiye Dair Tavsiye 1396 (1999)**

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nin 1396 (1999) nolu tavsiyesi 27 Şubat 1999'deki 5. oturumda yapılan tartışmalar sırasında görüşülmüştür. Tartışmaların ana eksenini "Din ve Demokrasi" çerçevesinde geçmiştir. Tavsiyeye göre; politikacılar dini konularda karar veremezler. Benzer şekilde, politikacılar dinle demokrasinin yerini değiştirmeye ya da demokratik iktidarı din adına ele geçirme çalışmamalıdır. Politikacılar, AİHS'nde yer alan insan hakları tanımına ve hukukun üstünlüğüne saygı göstermelidir. Demokrasinin din özgürlüğünü, vicdan özgürlüğünü ve ibadet özgürlüğünü garanti altına aldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Dini aşırılığın cesaretlendirdiği hoşgörüsüzlüğün, önyargıların veya şiddetin önlenmesi için gereken önlemler acilen alınmalıdır. Dini liderler dinsel ön yargıların azaltılması için çaba harcamalıdır. Din ve vicdan özgürlüğü demokratik yurttaşlık için eğitim projesinin, tarih eğitiminin ve müfredat programlarının parçası haline getirilmelidir. (Ataman ve Vural, 2007: 190)

### **3.5.6-Tarikatların Yasadışı Faaliyetlerine Dair Tavsiye 1412 (1999)**

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nin 1412 (1999) nolu tavsiyesi 22 Haziran 1999'deki 18. oturumda yapılan tartışmalar sırasında görüşülmüştür. Tarikat kelimesinin tanımında zorlukların yaşandığı görüşmelerde, tarikatların ve yeni akımlar tarafından kötü muamele, cinsel taciz ve tecavüz ve diğer şiddet olaylarının devam ettiği vurgulanmıştır. AİHS'in 9'ncu maddenin din ve vicdan özgürlüğünü garanti altına aldığı ancak dini, ruhani ya da gizli inançları olan grupların demokratik bir toplumun prensipleriyle uyumlu hareket etmeleri gerektiğini belirtilmiştir. Bu nedenle tavsiye kararı ile tarikatların ve yeni dini akımların yasadışı faaliyetlerine karşı sadece eğitim ve öğretim kurumlarında alınacak önlemlerin yetmediği bu yüzden gerekli görülen durumlarda ceza hukukunda ve medeni hukukta etkin önlemlerin alınması gerektiği tavsiye edilmiştir. (Ataman ve Vural, 2007: 190)

### **3.5.7-Eğitim ve Dine Dair Tavsiye 1720 (2005)**

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nin 1720 (2005) nolu tavsiyesi 4 Ekim 2005'deki 27. oturumda yapılan tartışmalar sırasında alınmıştır. Tavsiye kararına göre “Eğitim, temel olarak dinsel yanlış anlamalar, kalıplaşmış düşünceler ve cehaletle mücadele etmelidir. Hükümetler din eğitimi güçlendirmeye, dinler arası diyalogu cesaretlendirmeye dinin sosyal ve kültürel ifadesini yaygınlaştırmaya yönelik din özgürlüğünü, vicdan özgürlüğünü daha fazla garanti altına almalıdır. Dini liderler inananları üzerindeki etkileri ve vaazları yoluyla önyargıyla mücadele etmek için çaba sarf etmelidir. Tüm yurttaşlara kendi dinlerini, geleneklerini ve törenlerini gerçekleştirebilmeleri için eşit özgürlük ve haklar tanınmalıdır. Okullarda kökenlerine, bazı hususlardaki benzerliklerine ve gelenekleri, görenekleri ve değerlerindeki ayrılıklara vurgu yapılarak farklı din tarihlerinin karşılaştırmalı olarak öğretilmesi yaygınlaştırılmalıdır. Dinler, diğer bilgi dallarındaki temsilcilerle birlikte ilahiyatçılar, felsefeciler, tarihçiler arasında düzenli diyaloglar yapılması teşvik edilmelidir. İnsan hakları, felsefe, tarih ve bilimle ilgili bakış açılarına müfredatlarında yer vermeleri ve güçlendirmeleri için dinsel eğitim kurumlarıyla işbirliği yapılmalıdır.” (Ataman ve Vural, 2007: 191)

## BÖLÜM 4

### AİH S ve AİHM ÇERÇEVESİNDE DİN VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ

#### 1. DİN VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ NEDİR?

Özgürlük, kişinin yapmak veya olmak istediği bir şey konusunda, insani müdahale ile değiştirilebilir herhangi bir tahdit veya kısıtlama (Yılmaz, 2005: 23) altında olmama durumudur. Özgürlük, bireyin toplum içerisinde sahip olduğu bağımsızlık alanıdır. Kişisel ve özel olan bu kesim, bireyin inisiyatif, hatta mahremiyet mekânıdır. Bu alan, toplumsal ve kamusal arasındaki ayrımın sınırınıdır. Özgürlük, devletin durduğu yerde başlar ise de, başkasına zarar vermeyen her şeyi yapabilme şeklindeki tanım, aynı zamanda bireyler arasında yatay ilişkilerin anlatımıdır. (Kaboğlu, 2002: 14)

Allah ve dinler konusundaki seçim, kişinin iç dünyasının en dokunulmaz alanıdır ve böyle olmalıdır. Kişi bu konularda dilediği seçimi yapabilir, inancından ötürü kınanamaz, suçlanamaz ve ayrıma tabi tutulamaz. Özgürlük, bu konulardaki vicdani kanaatlerini açıklamaya zorlanamama gibi mutlak hak ve dokunulmazlıkları da içerir. (Tanör, 1994: 45)

#### 2. DİN VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ KAVRAMI

Din ve inanç özgürlüğü kavramından önce, din kavramını ele almak gerekir. Din tanımları sosyoloji literatüründe iki kategoride toplanır. Bunlardan biri; kutsal, aşkın, ilahi ve doğaüstü şeklinde ifade edilen bir anlam grubunu öne çıkarır. Diğer ise; birey ve toplum hayatı için ortaya koyduğu işleve göre dine yaklaşır.

Din, bir inanç ve uygulamalar bütünüdür. Ayrıntılar bir yana bırakılırsa bu inanç ve uygulamalar başlıca iki ana konu ile ilgilidir. Bunlardan birincisi doğaüstü güçlere sahip, yani doğa olaylarını ve insanları, şu ya da bu ölçüde, istediği veya istedikleri gibi etkileyebilen bir tanrı veya tanrılar, bu tanrı veya tanrıların nitelikleri ve insanlarla ilişkileridir. İkincisi ise

ölümden sonra insanlar için şu ya da bu şekilde bir yaşam vaat edilmesidir. (Payaslıoğlu,1990:185)

Mevcut din özgürlüğü tanımları arasından, farklı yaklaşım tarzlarını temsil etmeleri bakımından, sadece ikisini ele almak yeterli olacaktır. Bunlardan biri herkesin inanıp kabul ettiği dinin ayin ve ibadetlerini serbestçe yapabilmesi ve bu hususta hiçbir müdahaleye, hakaret ve işkenceye uğramaması şeklindedir. Buna karşılık din dışı inançları kapsayan tanımlar da vardır. Bu tanımlara örnek olarak inançsızlıkla, insanlara önerilenler içinde bir dine katılma arasında tercih serbestliği ve dinin gereklerini bireysel veya toplu uygulama serbestliği tanımı gösterilebilir. (Kaboğlu, 2002:364)

Din alanındaki kanıların bir yandan bir inanç niteliği taşımaları, diğer yandan da tarih boyunca fiilen veya potansiyel olarak zor kullanmaya ve şiddete yol açmaları, zamanla, insanların bu konuda serbest bırakılması gerektiği fikrinin gelişmesine yol açmıştır. Din özgürlüğünün temel niteliği budur ve bu özgürlük insan haklarıyla ilgili uluslararası belgelerin ve demokratik rejimlere sahip ülkelerin tümünde yer almaktadır. (Payaslıoğlu, 1990: 185)

İnsan aklıyla öğrenen; aklıyla ve kalbiyle, vicdanıyla ise inanan ve etrafını değerlendiren bir mahluktur. Bu noktada bireye sınırlama getirilemeyecek şey, düşünce ve inanç özgürlüğüdür. Düşünce bireyin zaten içindedir. Dışarıya vurulmadığı takdirde düşünce ürünlerini keşfetmek henüz bilimsel bir imkan içinde değildir. Bundan dolayıdır ki düşünce hiçbir biçimde önlenemeyen, en mutlak bir özgürlüktür. Hatta dışarıya vurulmadığı takdirde, belki bir özgürlük bile sayılmayabilir. (Mumcu, 1994: 164) Koruma altına alınan, düşünce ve inancın ifadesi ve ifade şekilleridir. Bu anlamda din ve vicdan özgürlüğü, bir kişinin vicdani bir kanaate sahip olması ve bu kanaatin dışı vurulması ile ilgilidir.

Bir kez, bir dine mensup olmanın temelinde, zorunlu olarak o dinin önerdiği dünya sistemine kişisel bir katılım söz konusudur. Bu katılım birey ile Allah arasında bağımlılığı

ortaya koyan ilişkileri beslemeye yönelik davranışlar bütünü ile sonuçlanır. İnanan kişi için anlatımını dinin uygulamaya geçirilmesinde bulan bu davranışlar, bir kanaatin ortaya konması kavramına indirgenemez. Çünkü burada, kişisel bir düşüncenin toplumsal anlatımını aşan, kökeni ve yaptırımı, insandan kaynaklanan iktidarın ötesinde bulunan bir kurala itaatin dışavurumu söz konusudur. Bir kişinin oruç tutması, başkalarına Müslüman olduğunu anlatmak için değil, orucun Kur'an'ın her mümin için zorunlu kıldığı bir ibadet olmasındandır.

Nihayet hemen hemen bütün dinlerde, insanla ilahi olan arasındaki ilişkiler sadece bireysel değildir. Bazılarında bu kolektif özellik, bir dinsel topluluğun örgütlenmesine varacak kadar yoğundur. Bu gerçekliği yaymak, onlar için hem Allah karşısında hem insanlar karşısında bir zorunluluktur. Kısacası dinler, özellikle tek Tanrılı olanlar, inananın bireysel ve sosyal davranışlarını, düşünce ve eylemlerini biçimlendirir. (Kaboğlu, 2002: 362)

Düşünce hürriyetinin çekirdeğini teşkil eden din hürriyeti, dini hoşgörüden farklıdır. Din hürriyeti, temel bir insan hakkıdır. Din hürriyeti özünde, tercihlerine göre inancını seçme, herhangi bir korku veya engelle karşılaşmaksızın inançlarını açıklayabilme, inançlarının gerektirdiği ibadet, tören ve ayinleri yapabilme, öğretebilme ve yayabilme haklarını içerir. Hürriyet, insanın düşünce alanında ve toplum hayatında en çok ilgilendiği konuların başında gelir. Hürriyet, herhangi bir kısıtlamaya, zorlamaya bağlı olmaksızın düşünme, davranma, herhangi bir koşula bağlı olmama ve her türlü dış etkidenden bağımsız olarak insanın kendi isteği ve kendi düşüncesine dayanarak karar vermesi durumudur. (Kalabalık, 2009: 34)

Din ve vicdan özgürlüğü; yaşam hakkı, kişi dokunulmazlığı ve güvenliği, savunma ve adil yargılanma hakkı, düşünce özgürlüğü, basın özgürlüğü, toplanma ve dernek kurma özgürlüğü gibi temel hakların yanında sivil özgürlükler arasında yer alır. Bu hakların güvence

altına alınmadığı bir yerde ne hukuk devletinin varlığından, ne de demokratik bir siyasal sistemden bahsetmek mümkündür.

Fertlere düşüncelerini rahatça açıklama, yayma ve bu düşüncelerine uygun olarak yaşama hakkının, insan haklarının gereği olarak ciddi bir engelle karşılaşmadan tanınması gerekir. Demokrasinin ve laiklik prensibinin gereği olan bu durum bireylere bir lütuf, ihsan olarak değil, hak olarak sağlanmalıdır. Sivil özgürlükler, siyasi iktidar karşısında korunmuş güvenceli bir yaşam sağlamak suretiyle bireyin kendi kendini geliştirebilmesine imkan sağlar. İnsan haklarının nihai amacı, siyasi iktidarın bireyler karşısında zora başvurma olanaklarını azaltmak ve bu yolla kişilerin cebre maruz kalmaksızın tercihte bulunabilme kapasitelerini arttırmaktır. (Mumcu, 1994: 16)

Genel olarak din ve inanç özgürlüğü, kişilerin istedikleri dini serbestçe seçmeleri, seçtikleri dinin kurallarını hiçbir müdahaleye maruz kalmadan uygulamaları, bu konuda sahip oldukları öğrenme, öğretme, yayma vb. hakları kullanmaları şeklinde ifade edilmektedir. Din sadece inançtan ibaret değildir; aynı zamanda kişinin dünyevi hayatına yön verecek ahlaki ve sosyal kuralları da ihtiva eder. Bu sebeple dini, yalnızca kişi ile inandığı varlık arasında bir vicdan meselesi olarak ortaya koymak yanlıştır. Dini kuralların bağlayıcılık özelliği ve müeyyideleri vardır. Dinin başka bir temel özelliği de aynı inancı paylaşan, aynı davranış biçimlerini benimseyen kişilerden meydana gelen bir sosyal birlik oluşturmaktır. Böylece dinin ferdi yaşayışı aşan sosyal yönü olduğu gibi, manevi boyutu aşan dünyevi yönü de vardır. Batı dünyasında din ve vicdan hürriyeti, insan temel hak ve hürriyetlerinin en önemlilerinden biri sayılmakta ve bu husus anayasa düzeyindeki kanunlarla güvence altına alınmış bulunmaktadır. (Bakkal, 2007)

### **3. DİN VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ'NÜN KAPSAMI**

Din ve inanç özgürlüğü konusu ilk olarak kişinin vicdani bir kanaate sahip olması, ikinci olarak ise bu kanaatini dışı vurabilmesidir. Başka bir ifadeyle, bu özgürlük bireylerin hem kozmik-metafizik inanç veya kanaatlerini, hem de bu dini-felsefi öncüllerin dışı dünyaya yansıyan ifadelerini korur. Şu halde; düşünce, vicdan ve kanaat özgürlüğünün birinci boyutu vicdani özgürlükle, ikincisi ise inancı dışı vurma veya izhar etmeyle ilgilidir. (Erdoğan, 2007: 160)

Avrupa ülkelerinin çoğu, medeni ve siyasi haklar konusundaki İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin 18. maddesini ve insan haklarının ve temel özgürlüklerin korunacağına dair Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) 9. maddesini imzalamışlardır. 9. maddenin 1'nci fıkrası herkesin din özgürlüğüne sahip olduğu, bunun din veya inanç değiştirme, tek başına veya topluca, açıkça veya özel tarzda ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü kapsadığı belirtilmektedir. 2'nci fıkrası ise din veya inancını açıklama özgürlüğü ancak kamu güvenliğinin, kamu düzenin, genel sağlığın veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için demokratik bir toplumda zorunlu tedbirlerle ve yasayla sınırlanabileceği belirtiliyor. Şimdi din ve inanç özgürlüğünün ne anlama geldiğine bakalım.

#### **3.1. Bir Dine İnanma ve İnanmama Özgürlüğü**

Bu özgürlük, din ve inanç özgürlüğünün birinci boyutunu ifade etmektedir. Bireyler, bir dine inanıp inanmamakta serbesttirler. Gerek inanma, gerekse inanmama tutumu din ve vicdan özgürlüğünün korunması altındadır. Din ve vicdan özgürlüğü sadece dindarları değil, aynı zamanda dine ilgisiz veya kayıtsız olanlarla, herhangi bir dine inanmayanları ve tanrıtanımazları da korur. Dini inancı olanlar arasında, din veya mezheplerine göre veya mensup oldukları dinin cemaate, kiliseye veya bu türden bir mensubiyetleri bulunmayan

bağımsız dindarlar olmalarına göre ayırım yapılması din ve vicdan özgürlüğüne aykırıdır. Bu özgürlük ayrıca dinini değiştirmeyi ve dinden çıkmayı da bir insan hakkı olarak tanır ve güvence altına alır. (Yılmaz, 2005: 25)

Din ve inanç özgürlüğü prensip olarak devletin bir dini benimsemesi veya resmileştirmesiyle bağdaşmaz. Ancak, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, zorunlu katılma istenmemesi veya isteyerek ayrılmanın mümkün olması şartıyla bir devlet dininin varlığını 9. maddeye aykırı bulmamıştır. Muaf tutulma imkânının tanınması şartıyla, aynısı din bilgisi dersi bakımından da geçerlidir. Komisyona göre, sözleşmeye aykırılık oluşturan husus bir devlet kilisesinin varlığı değil, böyle bir kiliseye mensubiyet zorunluluğudur. (Erdoğan, 2007: 162; Kalabalık, 2009: 226)

### **3.2. Dinin Gereklerini Yerine Getirme Özgürlüğü**

Din ve vicdan özgürlüğü, sadece bireylerin inançlarını ve vicdani kanaatlerini güvence altına almakla yetinmez, ayrıca inanan bireylerin gerek bireysel-mahrem hayatlarında, gerekse toplumsal ilişkilerinde dini inançlarının gerektirdiği şekilde davranma özgürlüklerini de içerir. Dinin gerekleri bireysel ya da toplu ibadetler ve dini ayinlerden oluşur. Ayrıca, dinin inanan kişiye yüklediği toplum hayatıyla ilgili ödevler de bu çerçevede düşünülmelidir. Din ve vicdan özgürlüğünün inananlara sağladığı koruma, ibadet ve ayinlerin aleni-yani kamu önünde- yapılabilmesini de kapsar. (Erdoğan, 2007: 163)

### **3.3. Dini Tebliğ ve Telkin Etme Özgürlüğü**

Bütün dinler, üstün inanç sistemi olma iddiasına sahiptirler ve inananlara tebliğ etme görevi yüklerler. Din özgürlüğünün unsurlarından olan kişinin dini inancını yaymak üzere başkalarına tebliğ ve telkinde bulunabilmesi, hem dini referanstan hem de özgürlüğün doğasından kaynaklanmaktadır. Herhangi bir dini inancın yayılması amacıyla yürütülen propaganda faaliyetlerinin yasaklanması veya cezai müeyyideye bağlanması din özgürlüğüne

aykırıdır. Kişinin dini inancını yaymak üzere başkalarına tebliğ ve telkinde bulunabilmesi, inancın izharı çerçevesinde düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün kapsamına girer.

AIHM, Kokinakis/Yunanistan kararında, din ve inanç özgürlüğünün dini telkin etmenin ikna etme hakkını da kapsadığını kabul etmiştir. Buna göre herhangi bir dini inancın yayılması amacıyla yürütülen propaganda faaliyetlerinin yasaklanması veya cezai müeyyideye bağlanması din hürriyetine aykırıdır.

### **3.4. Dini Öğretim ve Eğitim Özgürlüğü**

Bütün ulusal ve uluslararası hukuk belgelerinde düşünce, vicdan ve din hürriyetinin, dini eğitim ve öğretim hakkını da içerdiği hüküm altına alınmıştır. Öğretim özgürlüğü, kamu okulları yanında, dini ağırlıklı olanları da dahil olmak üzere her türlü özel eğitim kurumunun kurulup işletilmesinin serbest olmasını gerektirir. AIHM, Sözleşmenin 9. Maddesinde yer alan öğretim kelimesinin kastının okullardaki dini eğitim faaliyetlerinden daha geniş olduğuna hükmetmiştir. Mahkeme'ye göre, 9. madde anlamında dinini izhar etme özgürlüğü ilke olarak başkalarını öğretim yoluyla ikna etme hakkını da içerir. Aksi takdirde 9. maddenin öngördüğü “dinini veya kanaatini değiştirme özgürlüğü” hükümsüz bir ifade olarak kalacaktır. (Erdoğan, 2007: 165)

BM İktisadi, Toplumsal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin 13. maddesinin 3. fıkrası devletlere, “Ebeveynin veya kanuni temsilcilerin, Devletçe kurulanlar dışında, okulları seçme özgürlüklerine saygı göstermeleri” yükümlülüğü getirmiştir. Buna karşılık, devlet okullarında din eğitim-öğretimi ancak isteğe bağlı olarak yapılması halinde bu özgürlükle uyulaşabilir. Bu nedenle kimse kendi dini inancına veya vicdani kanaatine aykırı olarak din eğitimi almaya zorlanamaz. Ancak, belli bir din veya mezhebin eğitimi şeklinde olmamak kaydıyla, dinler ve ahlaki öğretiler hakkında genel kültür bilgisi veren derslerin

müfredatta yer alması laik bir eğitim-öğretim programının kapsamı içinde objektif olarak yer alması durumunda din ve vicdan özgürlüğüne aykırı değildir.

Öğretim özgürlüğü bakımından önemli olan bir nokta da, ana-babanın çocuklarının kendi inançları doğrultusunda öğrenim görmelerini sağlama hakkıdır. Nitekim, 1966 tarihli BM Sivil ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin 18. maddesinin son fıkrasında ebeveynin, çocuklarının din ve ahlak eğitimini kendi inançları doğrultusunda görmelerini sağlama özgürlüğüne saygı göstermek, Sözleşme'ye taraf olan devletlere bir yükümlülük olarak yüklenmiştir. Aynı güvence, AİHS'ne Ek 1 No.lu Protokol de 2. maddesine göre “Devletin ana-babaların kendi dini ve felsefi inançlarına uygun bir eğitim ve öğretim sağlama hakkını” güvence altına almıştır.

#### **4. DİN VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ'NÜN SINIFLANDIRILMASI**

Din ve inanç özgürlüğü genel olarak literatürde düşünce ve vicdan özgürlüğüyle birlikte eşdeğer görülmektedir. Bu çalışmada din ve inanç özgürlüğü kavramsallaştırması aslında düşünce ve vicdan özgürlüklerini de kapsamaktadır. AİHS'in 9 maddesine göre din ve inanç özgürlüğü, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü olarak sınıflandırılabilir.

##### **4.1. Düşünce Özgürlüğü**

En genel tanımıyla düşünce özgürlüğü kişinin hiç bir engele maruz kalmadan bilgi edinmesi, edindiği bilgiler sonucu bir kanaate varması ve kendi düşünceleri sebebiyle kınanmaması, düşüncelerini yayabilmesi olarak nitelendirilebilir. Bu çerçevede düşünce özgürlüğü, bilgi edinme, kanaat ve ifade özgürlüklerini içinde de barındırmaktadır. Her özgürlüğün bir sınırı olduğu gibi düşünce özgürlüğünün de bir sınırı vardır. Bu sınırı düşüncenin içsel alandan dışsal alana çıkmasıyla başlar.

İnsanın kendi iç dünyasına ve akıl ile sezgilerine dayanan düşünme yolu herkese, tarih boyunca ve bütün rejimlerde açık olmuştur. Dışarıya vurulmadığı takdirde düşünce ürünlerini keşfetmek henüz bilimsel bir imkân içinde değildir. Bundan dolayıdır ki düşünce hiçbir biçimde önlenemeyen, en mutlak bir özgürlüktür. (Mumcu,1994:164) Bu anlamda düşünce herhangi bir sınırlamaya tabi değildir.

#### **4.2. Vicdan Özgürlüğü**

Vicdan, kişiyi kendi davranışları hakkında bir yargıda bulunmaya iten, kişinin kendi ahlak değerleri üzerine dolaysız ve kendiliğinden yargılama yapmasını sağlayan güç olarak tanımlanıyor. İnsanoğlunun iç mahkemesi olarak görülen vicdan, insana iyi ve kötüyü gösteren pusula gibidir. Bu anlamda din, bir vicdan meselesidir. Herkes vicdanının emrine uymakta serbesttir.

Vicdan özgürlüğü, devletin, bireyin vicdani kanaatlerini etkilemesini veya vicdani bir karara avantaj veya dezavantajlar getirmesini de yasaklamaktır. 9. Maddede öngörülen vicdan özgürlüğü, bazı yükümlülükleri reddetme hakkı vermektedir. Komisyona göre kişiyi ahlaki ve dini inançlarına aykırı işi kabule zorlamak 9. Maddenin ihlalidir. Örneğin Yehova Şahitleri'nin askerlik yapmaları dini inançlarına aykırıdır. Bu nedenle bazı ülkeler “vicdani ret” sistemini kabul etmiştir. (Arslan, 2005: 44) Bu sistemde askerlik yerine farklı kamu hizmeti yapılmasına karar vermektedir. Mahkeme, askerlik konusunda vicdani ret sistemi kabul edilmişse, kişinin askerlik hizmeti yerine örneğin daha uzun süre farklı bir hizmet yapmasını 9. Maddenin ihlali olarak değerlendirmemiştir.

#### **4.3. Din özgürlüğü**

Din, ilahi güç tarafından gönderilen emir ve yasakları ihtiva etmektedir. İnanan kişi bu emir ve yasaklara uygun davranmakla kendisini sorumlu hissetmektedir. Birey inandığı dinin emirlerini yerine getirme, yasak ettiği fiil ve hareketlerden kaçınma özgürlüğünü

kapsamaktadır. Dinin gerektirdiği bireysel ve toplu ibadetler ve dini ayinler, yine dinin inanan kişiye yüklediği bireysel ve toplum hayatıyla ilgili ödevler bu özgürlüğün konusunu oluşturmaktadır. Ayrıca hukuk metinlerinde dinin ve din özgürlüğünün tam ve kapsamlı bir tanımını yapmak hep sorunlu olmuştur. Medeniyet ve dinlerin bazı teolojik, tarihsel ve kültürel yönlerini dikkate alarak bakmak gerekmektedir. (Bardakoğlu, 2004)

Din özgürlüğü, bireylerin, inandığı dinin gereklerini özgürce yerine getirebilmesidir. Prof. Dr. Arif Payaslıoğlu, din özgürlüğünün anlamının daha iyi anlaşılabilmesi için “İnsanlara din konusunda özgürsünüz demek, onlara bu alanda neleri yapmak veya yapmamakta serbestlik tanınmasını gerektirmektedir?, Din özgürlüğüne neden ihtiyaç duyulmuştur ve duyulmaktadır? Bu özgürlüğün sağlanması ve korunması için kamusal ve özel kişi ve kuruluşlara ne gibi görevler düşmektedir?” (Payaslıoğlu,1990:185) sorulara yanıt verilmesi gerektiğini belirtiyor.

#### **4.4. Din Özgürlüğü’nün Diğer Özgürlükler ile Bağlantısı**

Din özgürlüğü, aynı zamanda AIHS’in diğer maddelerinde öngörülen bazı haklarla da bağlantılıdır. 9. Maddeyi, sözleşmenin ifade özgürlüğünü içeren 10. Maddesi, özel yaşama saygı hakkını içeren 8. Maddesi ve eğitim esnasında ana babanın inançlarına saygı gösterilme prensibini öngören Ek 1 nolu protokolün 2. Maddesi ve ayrımcılık yasağını düzenleyen 14. Maddesinde öngörülen haklarla da beraber değerlendirmek mümkündür.

Düşünce ve vicdanın birleşkesinden fikirlerin oluştuğunu kabul edersek, fikirlerin ortaya konması olan ifade de, bir bakıma kişinin düşüncesi ve vicdanının tezahürünü de oluşturmaktadır. Bu açıdan 9. madde tarafından korunan düşünce ve vicdana sahip olma özgürlüğü ile 10. madde de korunan ifade özgürlüğü arasındaki ilişki göz ardı edilmemelidir. Düşünce ve vicdan özgürlüğünün iç boyutunun 9. madde, dış boyutunun ise 10. madde tarafından korunduğunu kabul edilebilir.

9. maddede ana-babanın çocuklarının din eğitimini sağlama hakkı düzenlenmemiştir. Fakat protokole ek olarak getirmiştir. Ek 1. No’lu protokolün, 2. Maddesinin ikinci cümlesindeki “anne ve babaların çocuklarına, kendi dini ve felsefi inançlarına uygun olan bir eğitim ve öğretim verilmesini isteme hakkı”nı öngörmektedir. Bu madde de anne babanın eğitim programını değiştirme hakkı mevcut olmamakla beraber, devlete, var olan ve gelişen eğitim sistemi içindeki bu inançlara saygı duyma mükellefiyeti getirmektedir. Devletin eğitim hakkı önce gelmekte olup, anne babanın inançları ek hüküm konumundadır. Onlara sadece seçme hakkı verilmektedir.

Mahkeme, özel okullarda eğitim görme durumunun mevcut olması halinde, devletin bu dini öğretimi yapmaya mecbur tutulamayacağını ancak kendi isteği doğrultusunda yaptırabileceğini ve ebeveynin buna itiraz edemeyeceğini kabul etmektedir. Çünkü Mahkeme bir şeyin zorunlu olup olmamasından daha çok, ana babanın çocuklarını kendi dini ya da felsefi inançları doğrultusunda yetiştirme hakkına saygı gösterilip gösterilmediğine bakmaktadır. Zira Mahkeme’ye göre, devlet okullarında din eğitim-öğretimi ancak isteğe bağlı olarak yapılması halinde bu özgürlükle uyusabilir; kimse kendi adına dini inancına veya vicdani kanaatine aykırı olarak din eğitimi almaya zorlanamaz. Ancak, belli din ve/veya mezhebin eğitimi şeklinde olmamak kaydıyla, dinler ve ahlaki öğretiler hakkındaki genel kültür bilgisi veren derslerin müfredatta yer alması din ve vicdan özgürlüğüne aykırı değildir.

AİHM’in kararlarına göre kişinin dini inancı erken yaşta evliliğe izin vermesine rağmen iç hukukun bunu engellediğine ilişkin bir müracaatta konuyu düşünce, vicdan ve din hürriyeti açısından değil, evlenme hakkını öngören 12. madde kapsamında değerlendirmiştir.

Mahkeme sözleşmede güvence altına alınan hakların çatışması durumunu, olayın özelliklerine göre farklı değerlendirmiştir. Çoğunluk dininin, inançlarını tahkir etme ihtimali olan bir filme el konulmasını düşünce, vicdan ve din hürriyeti kapsamında değerlendirmiştir.

AİHM, *Otto Preminger Institute /Avusturya* kararında 9. Maddeyi ifade özgürlüğünden üstün görmüştür. (Arslan, 2005: 55)

## 5. DİN VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜNÜN SINIRLANDIRILMASI

Din ve inanç özgürlüğünün içsel boyutu (forum internum) mutlak olup hiçbir şekilde sınırlandırılması mümkün değildir. Din ve inancın açığa vurulmasına (forum externum) ilişkin dışsal boyutu ise sınırlandırılmaktadır. Bu sınırlama ise ancak yasayla mümkündür. (Yaşar, 2000: 275) Bir başka ifadeyle inanma özgürlüğünün aksine inanca göre davranma ve hayatını düzenleme hürriyeti mutlak değildir; genel ahlaka, kamu düzenine veya kamu yararına aykırı olmama şartına bağlıdır. (Bakkal, 2007)

Demokratik bir sistemde din özgürlüğüne yönelik sınırlamanın amacı, herkesin inancına saygıyı sağlamak ve çeşitli toplumların menfaatlerini uyumlu hale getirmektir. Farklı inanca sahip bireylerin hak ve özgürlüklerinin sürekli olarak çatıştığı bir siyasi yapı olan demokraside, düzgün ve dengeli bir hak ve özgürlükler rejimi kurmak, uzun dönemde oturmuş ve istikrarlı bir kamu düzeninin oluşumu için zaruridir. Bu da ancak temel hak ve özgürlüklere getirilecek orantılı ve kabul edilebilir sınırlandırmalar yoluyla mümkün olacaktır. (Uzun, 2006: 38)

Düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün sınırlandırılması AİHS'in 9. maddesinin 2. fıkrasında şöyle düzenlenmiştir: “Din veya inancını açıklama özgürlüğü, ancak kamu güvenliğinin, kamu düzenin, genel sağlığın veya ahlakın, ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için demokratik bir toplumda zorunlu tedbirlerle ve yasayla sınırlandırılabilir.” Genel olarak din ve inanç özgürlüğünün sınırlarını belirlemek için, “Özgürlük karinesi ve şikayet konusu hakka bir müdahale var mıdır? Bu müdahale kanun tarafından öngörölmüş müdür? Müdahale ‘meşru bir amacı izlemekte’ midir? Müdahale ‘Demokratik bir

toplumda gerekli' midir? Müdahale ile 'hakların özüne dokunma yasağına' riayet edilmekte midir?" sorularının yanıtlanması gerekmektedir.

### **5.1. Özgürlük Karinesi ve Hakka Müdahale**

Özgürlük karinesi, kısaca, temel hakların kapsamı ve sınırı söz konusu olduğunda özgürlüğü esas, özgürlükten ayrılmayı ise istisna saymayı veya tersinden söylemek gerekirse, özgürlüklerden yana yorumu yansıtmaktadır Bu ilkenin pratik anlamı, aksine çok güçlü nedenler olmadıkça, hak ve özgürlüklerin sınırlanmaması ve onlara istisna getirilmemesi gereğidir. Bu sadece insan haklarının hukuki metinlerde sayılanlardan ibaret olmadığını ifade eder. (Reisoğlu, 2001: 62)

Özgürlük karinesinin doğrudan doğruya hakların sınırlanmasıyla ilgili olan anlamı ise, belli bir temel hakkın ancak çok güçlü veya zorlayıcı nedenlerin varlığı halinde ve istisnai olarak sınırlanabileceğidir. Bu anlayış kanun koyucu ve uygulayıcıya, temel hakları sınırlamak için öngörülen nedenlerin çok dar yorumlanmasını ve özellikle de hakları sınırlamayı haklı göstermek için dolambaçlı akıl yürütmelere başvurulmamasını öngörmektedir. Bu çerçevede, sınırlamayı haklı göstermek için ileri sürülen mülahaza veya gerekçelerin belirsiz olması veya açık-seçik olmaması yahut ikna edici olmaması durumunda, sınırlamadan kaçınmak gerekir. (Kaboğlu, 2002: 374)

### **5.2. Kanun Tarafından Öngörülme**

AİHS'in 9. maddenin 2. paragrafı din veya kanaatlerini açıklama hürriyetinin sadece kanunla sınırlanabileceğini öngörmektedir. Buna göre "Din veya inancını açıklama özgürlüğü, ancak yasayla sınırlanabilir." Bir başka ifadeyle sınırlamaların ulusal kanunlarda dayanağının bulunması gerekmektedir. Sınırlamada kanun kaydı, keyfiliğin önlenmesi amacına yöneliktir.

Uygulamada bazı gerekçelerle her konuda kanun yapılamayacağı ve mahkeme içtihatlarının da yeterli bir hukuki düzenleme olarak kabul edildiğini görmek mümkündür. Mahkeme hukuken öngörölmüş müdahalenin, mutlaka teknik anlamda bir yasa maddesi olmasını aramamaktadır. AİHM, Sözleşme’de işaret edilen ‘kanun’ kavramını şekli değil, maddi anlamda yorumlamaktadır. Bu yoruma göre, temel hakları sınırlayan düzenlemenin bir parlamento işlemi olması şart değildir; Sözleşme’nin öngördüğü kanun, tüzük ve yönetmelik olarak da algılanmaktadır. Bu tür düzenlemelerin genel olarak ‘ulaşılabilir’ ve ‘anlaşılabilir’ olması gerekir. (Payaslıoğlu, 1990: 185)

### **5.3. Meşru Amaç**

Bireyin din ve inanç özgürlüğünün sınırlandırılması meşru bir amacın olmasına bağlanmaktadır. Meşru amaç, devletin müdahalesinde güttüğü amacın meşru olup olmadığını sorgulamaktır. Meşru amaç ile devletin ve bireyin menfaatleri öncelenmektedir. Bu nedenle meşru amaç, kamusal ve bireysel amaçlar olarak ikiye ayrılmıştır.

AİHS’ne göre kamusal amaçlar, kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, sağlık ve ahlakın korunması için yapılan sınırlandırmaları içermektedir. Aslında kamu güvenliğini ve düzenini bozmadığı müddetçe dini olanlarda dahil olmak üzere bütün ideolojilere saygı duyulması benimsenmektedir.

AİHM, kamusal amaçları her olayda ayrı ayrı değerlendirmiştir. (Uzun,2006: 42) Örneğin, sınır dışı etme işleminde, amacın inanç özgürlüğünü ortadan kaldırmak değil, kamu düzenini korumak olduğunu kabul etmiştir. Askerleri firara teşvik eden broşürlerin dağıtılmasını karışıklıkları önlemek ve milli güvenliği korumak için kabul etmiştir. İbadethane açılmasında izin prosedürünün düzenin korunması amacını taşıdığına hükmetmiştir. (Aktaran: Yılmaz, 2004: 15-16)

Dini açığa vurma özgürlüğünün kullanılmasına getirilen bazı kısıtlamalar, meşru bir amaç izleyebilir. Örneğin, caddeye taşan toplu bir ibadet, trafiğin düzenini bozabilir; taşmaması için tedbir alınabilir. İbadet için kullanılmak istenen yerlerin tarihi veya arkeolojik değer taşıması ve bu açıdan üçüncü kişiler içinde hak doğurması halinde devletin kamu düzenini korumak amacıyla ibadeti yasaklaması gerekebilir. (Uzun, 2006: 43)

Bireysel amaçlar, üçüncü kişilerin haklarının korunması amacına yönelmiş sınırlandırmaları oluşturmaktadır. Bireysel amaçlarla yapılan sınırlandırmalar, bireyin din özgürlüğünün başka bireylerin özgürlüklerini zedelememesi ölçüsünü esas almaktadır. Burada önemli olan inancın gerekleri veya samimiyetinden öte, istenen fiil ile üçüncü kişilerin haklarının ne derecede bir kısıtlamaya tabi tutulabileceğidir. (Uzun, 2006: 45)

Örneğin inancı gereği bütün trafik kazalarının Tanrı'nın iradesi sonucunda oluştuğunu benimsediğini iddia eden Calvinist kilise mensubu bir başvurucunun zorunlu araç sigortası sistemini kabul etmemesini değerlendiren Komisyon, üçüncü kişileri trafik kazalarının zararlarından korumayı hedef alan devlet müdahalesini 9. maddenin ikinci paragrafı uyarınca meşru bularak başvuruyu reddetmiştir.

#### **5.4. Gereklilik**

Meşru amaçları taşıyan sınırlandırmanın demokratik toplumda gerekli olması kabul edilmektedir. Bir tedbirin gerekli ve orantılı olup olmadığının tespiti için standart bir ölçü yoktur. Tüm olgular ortaya konduktan sonra geriye, “Bu müdahale demokratik bir toplumda gerekli miydi?” sorusuna cevap verilmektedir.

Dini açığa vurma özgürlüğünü kullanmasına karşı yapılan müdahalenin demokratik bir toplumda gerekli sayılabilmesi için, başvurucunun davranışının ağırlığını, başkalarının hak ve özgürlüklerini korumanın gereklilikleri karşısında ölçmek gerekmektedir. Mahkeme, önüne

gelen her olayın özelliğine göre ayrı değerlendirme yapmaktadır. Genelde başvurucuya karşı uygulanan müdahale ve korunan yarar arasında bir oran gözetmektedir.

Demokratik toplum hoşgörü ve çoğulculuk içinde yaşamayı gerektirir. Bunlar olmadan demokratik toplum olmaz. Nitekim demokratik bir toplumda bilinç ve müsamaha olmalı ve devlet düzeni sağlamalıdır. (Payaslıoğlu, 1990: 185) Mahkeme, Şerif-Yunanistan davasında, farklılığın olduğu yerde gerginliğin mümkün olduğu belirtilirken, bunun çoğulculuğun kaçınılmaz bir sonucudur. Bu çerçevede devlet, çoğulculuğun tasfiye edilmesini değil, aksine birbiriyle yarışan rakip grupların birbirlerine müsamaha etmelerini sağlamakla görevlidir. (Murdoch, 2007: 32) Mahkeme, Karaduman-Türkiye davasında, diploma için başörtüsüz fotoğraf şartını başkalarının haklarının korunmak amacıyla kabul etmiştir. Sonuç olarak Mahkeme, her davayı kendi özellikleri içerisinde değerlendirdiğini ve ayrı sonuçlara bağladığını (Ersoy, 1998: 742) ifade etmek mümkündür.

### **5.5. Hakların Özüne Dokunma Yasağı**

Öze dokunmama güvencesi, bir temel hakkın kullanılmasını son derece zorlaştıran veya imkânsız hale getiren sınırlamaları yasaklamaktadır. Böyle bir ihtimal, sınırlayıcı normun bir hak ve hürriyetin ‘vazgeçilmez unsuruna dokunulduğu taktirde söz konusu hürriyeti anlamsız kılacak asli çekirdeğine dokunulması halinde söz konusu olur. Ancak, tüm haklar için geçerli olacak bir öz belirlemek çok zor olduğu gibi, bazı hakların da özü ile kendisi arasında bir ayrım yapılamaz. Bir hakkın özünün ne olduğu tartışmaya açıktır. Hakkın özü neresidir? Hakkını özünü objektif olarak tespit etmek, tanımlamak imkânsızdır.

Temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasının bir sınırı olarak, uluslararası sözleşmelerde kullanılan ölçüt, “hakkın özü” değil, “demokratik toplum düzeninin gerekleri” kriteridir. Uluslar arası belgeler, hakkın özü kriterini değil, demokratik toplum düzeninin gerekleri kriterini kullanmaktadır. Öze dokunmama ilkesini zaman zaman demokratik

toplumun gereklerini belirleme bağlamında bir ölçüt olarak kullanmaktadır. Nitekim Mahkeme, eğitim, evlenme ve sendika haklarıyla ilgili muhtelif kararlarında, devletlerin bu konulardaki düzenleme yetkisini söz konusu hakların özüne dokunmayacak şekilde kullanmaları gerektiğini belirtmiştir. Bu suretle hakim hak ve yetkilerin uygulanmasını, korumaya layık görülen bir menfaatin korunmasının teminatı amacıyla kısıtlamalar getirmek yoluyla, sınırlayarak düzenleyebilecektir. (Uzun, 2006: 53)

## **BÖLÜM 4**

### **6. AİHM KARARLARINDA DİN VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ**

İnsan hakları hukuku alanında yer alan ulusal ve uluslararası düzenlemeler, ne denli açık ve kesin ortaya konursa konsun, uygulama aşamasında daima çeşitli zorluklarla karşılaşabilmektedir. Zira, toplumsal yaşam içerisindeki ilişkilerin karmaşıklığı ve çeşitliliği, bu alana ilişkin bütün varsayımları öngörebilecek nitelikte olmasının önünde ciddi bir engel teşkil etmektedir.

Din özgürlüğüne yönelik düzenlemelerde ifadelerin kapsamı, genel olarak Mahkeme tarafından belirlenmektedir. Din konusuna ilişkin metinler, özellikle din özgürlüğüne değindikleri ölçüde, konuyu olabildiğince geniş ifadeler çerçevesinde ele almayı yeğlemişlerdir. Bir başka ifadeyle din özgürlüğü olabildiğince kapsayıcı olmakla birlikte metinlerin oluşum safhasında öngörülemedi sorunlara yönelik uygulayıcıların önünde daha geniş bir hareket alanı tanınmıştır. (Uzun, 2006: 27) Bu nedenle Mahkeme, Sözleşme’yi kendine özgü yöntemlerle yorumlamış ve ortak bir din özgürlüğü anlayışı oluşturmaya çalışmıştır.

Mahkeme kararlarına göre devletler, bireylerin dini inançlarının kapsamının ve içeriğinin ne olduğunu, bu inançlara göre nasıl ibadet edilmesi gerektiğini tartışmamıştır. Mahkeme, devletlere din ve inanç özgürlüğüne saygı gösterilmesini yani bu özgürlüğün fiilen

kullanılmasını sağlamak için gerekli tedbir ve güvenceleri yerine getirmekle yükümlü kılmaktadır. Ayrıca Devlet, kabul edilen sınırlar içerisinde din ve inanç özgürlüğünün kullanılmasına müdahale etmemek durumundadır.

### **6.1. Mahkeme'nin Yorum Yöntemi**

AİHM, Sözleşme'yi yorumlama yöntemini hak ve özgürlükler konusunda bir Avrupa düzeni oluşturmaya çalışmaktadır. Bir başka ifadeyle ortak Avrupa pazarı, ortak para birimi ve ortak bir adalet anlayışı olarak yorumlanabilir. Mahkeme'ye göre Sözleşme, güncel yaşam koşulları ışığında yorumlanması gereken bir araç olarak görülmektedir. AİHM, güvence altına alınan hakları, devletlerin genel uygulamasına da bakarak yorumlamaktadır. (Kaboğlu, 2002: 232)

Avrupa Birliği'nde din ve vicdan özgürlüğüyle ilgili genel uygulamayı şekillendiren en önemli yapı taşlarından bir tanesi de ATAD'ın 1976 yılında Vivien Prais isimli Yahudi bir kadının başvurusu üzerine aldığı karardır. Prais, Avrupa Komisyonu'nun çevirmen imtihanı için belirlediği günün, Yahudi dini bayramına denk geldiğini belirterek imtihanın iptalini istemiştir. Mahkeme ise başvuruçunun söz konusu engeli başvurudan önce dile getirmediği gerekçesiyle talebini reddetmiştir. Ancak ATAD, Avrupa Birliği'ndeki kurumların bireylerin dini ihtiyaçları göz önünde bulundurmaları gerektiğini ve faaliyetlerini bu ihtiyaçlara saygı gösterecek şekilde yürütmelerini hükme bağlamıştır. (Akdoğan, 2004: 35)

Sözleşme'nin özgürlükleri sınırlama, dolayısıyla güvence ölçütü olarak öngördüğü 'demokratik toplumun gerekleri' kavramına Mahkeme, belli bir içerik kazandırmıştır. Mahkeme'ye göre, Sözleşme'de yer alan her hak ve özgürlüğün yorumu, demokratik bir toplumun idealleri ve değerleri koruma ve ilerletme genel fikri ile uzlaşmalıdır. Mahkemeye göre çoğulculuk, hoşgörü ve açıklık düşüncesi, demokratik bir toplumun kurucu öğeleridir. Mahkeme, çoğulculuğun gereklerini, toplumsal ve kültürel boyutunun ötesinde demokratik

toplumun kurumsal rejimini ve siyasal çoğulculuğu kapsayacak biçimde geniş yorumlamaya çalışmaktadır. (Kaboğlu, 2002: 234)

## **6.2. Korunan İnançlar Meselesi**

AİHS’nde din ve inanç özgürlüğünün tanınması aynı zamanda dinin ne olduğu ve hangilerinin koruma göreceği sorununu ortaya çıkarmaktadır. AİHM kararlarına göre yaygın semavi dinlerin dışında kalan otantik inançlar, yani tarihi geçmişe sahip ve insan toplulukları arasında yaygın olan semavi dinler ve Budizm gibi temel inanç sistemlerinin tamamının korunduğu gözlenmektedir. (Usal, [www.barobirlik.org.tr/ihep/egitimler/E3/Usal\\_art9.doc](http://www.barobirlik.org.tr/ihep/egitimler/E3/Usal_art9.doc) Erişim: 20 Nisan 2010) Bunların dışında Krişna inancı, Yehova Şahitliği, Tanrısal Işık Merkezi, Siantoloji Kilisesi, Druidizm, Pasifizm, Veganizm gibi inanç sistemleri de korunmuştur. Din, düşünce ve vicdani kanaatlerini değiştirme, bunun yanı sıra ateizm de korunmuştur. . (Usal, [www.barobirlik.org.tr/ihep/egitimler/E3/Usal\\_art9.doc](http://www.barobirlik.org.tr/ihep/egitimler/E3/Usal_art9.doc) Erişim: 20 Nisan 2010) 9. maddede ifade edilen din, düşünce ve vicdan kelimeleri ile ifade edilen değerler her türlü bireysel fikir ve tercih değildir. Belli bir düzeyde kudret, ciddiyet, bütünlük ve öneme sahip olması gerekir. Mahkeme kararlarıyla korunma görmeyen inanışlar ise idealizm, başkalarını düşünen altruist inanışlar ve politik inanış olarak sıralanabilir. (Arslan, 2005: 55-58)

## **6.3. Dışavurum Sorunu**

9 maddenin yorumunda en önemli sorunlardan biri de dinin veya inancın dışavurumun tanımlanmasında yaşanmaktadır. AİHM, çeşitli kararlarındaki yorumlarla bu konuyu aydınlatmaya çalışmıştır. Mahkemenin, dışavurum sorununu irdelerken, her şeyden önce ilahi ve doktrinsel sorunlara ilişkin yanıtlar vermekten kaçınmıştır. Fakat, bunun yanı sıra, Mahkeme, ileri sürülen her dışavurumda dini inançların etkisini ve bunların dışavuruma ne zaman sebebiyet verdiğini irdelemektedir.

Başvurucular, yaygın olarak, inanç sisteminin dışavurumu çerçevesinde herkese uygulanan kanunların kendilerine uygulanmamasını talep etmektedirler. Örneğin *C./Birleşik Krallık* davasında, Queker inanışının müritleri nükleer silahlanma fonuna gideceği gerekçesiyle vergi ödemek istememişlerdir. (Arslan, 2005: 54) Mahkeme, buna ilişkin kararında Sözleşmenin 9. Maddesinin “Herkese ve tarafsız bir şekilde uygulanan kanuni düzenlemelere uymama hakkı vermeyeceğini” belirtmiştir. Yine *Khan/Birleşik Krallık* davasında İslam dininin 14 yaşında bir kızla evlenmesine müsaade ettiğini ileri süren başvurunun başvurusu reddedilmiştir. (Öktem, 2002: 394) *Efstratiou ve Valsamis/Yunanistan* davasında, Yehova şahidi olan öğrenciler, geçit törenlerinde askerlerin bulunması nedeniyle Yunan Milli Günü kutlamalarına katılma zorunluluğuna karşı gelmişler, fakat Mahkeme geçit törenlerine katılmanın başvuruçuların inanç sistemine ciddi bir müdahale oluşturmadığı kanaatine varmıştır. (Arslan, 2005: 61)

Dinin ve inancın dışı vurumu sadece inanç sistemi tarafından harekete geçirilen davranış ve hareketleri kapsar. Bu nedenle, uygulamada inancın dışı vurumu hakkının korunmasından faydalanabilmek için, başvuruç, söz konusu hareketin uygulamanın “gerekli bir parçası” olduğunu ispatlamak zorundadır. *X ve Y/Birleşik Krallık* davasında Budist bir mahkûm dinin başkalarıyla iletişime geçmesini emrettiğini, bu sebeple dini bir dergide makale yayınlamasının engellenemeyeceğini tartışmak istemiştir. Ancak Mahkeme, bunun Budist inancının uygulanmasıyla bir ilgisi bulunmadığını belirtmiştir. (Usal, [www.barobirlik.org.tr/ihep/egitimler/E3/Usal\\_art9.doc](http://www.barobirlik.org.tr/ihep/egitimler/E3/Usal_art9.doc) Erişim: 20 Nisan 2010)

#### **6.4. Örneklerle Din ve İnancın Açıklanma Özgürlüğünün Kapsamı**

9. madde din ve inanç özgürlüğünün açıklanmasını garanti altına alır. Bu kapsamda AİHM kararlarında kendi dinini yayma çabası da inanç açıklama özgürlüğü kapsamında görülmüştür. *Kokkinakis-Yunanistan* davasında Yehova Şahidi olan başvuruç, Ortodoks bir

rahibin eşini Yehova Şahitliği'ne inandırmak için kitaplardan parçalar okuyarak bazı kitaplar vermesi üzerine polis tarafından gözaltına alınmış ve Yunan yasalarında yer alan “başka bir dine geçmeye teşvik etme” (proselytism) suçundan mahkûm olmuştur. (Murdoch, 2007: 40; Arslan, 2005: 39) Bunun üzerine başvuru, AİHM'e başvurmuştur. AİHM, verilen cezayı başvuruçunun dinini ve inançlarını açıklama özgürlüğüne bir müdahale olarak kabul etmiş ancak bu noktada başka bir dinin propagandasının yapılırken aşırıya kaçılmaması gereğine de vurgu yapmıştır. (Arslan, 2005: 40) Mahkeme'ye göre din özgürlüğü, bireyin vicdanıyla ilgili bir mesele olduğundan, diğer başka şeylerin yanı sıra, kişinin dinini açıklamasını da içerir. 9 maddenin ihlal edildiği kanaatine varan Mahkeme, bireyin dinini başkalarına anlatmasını din özgürlüğü çerçevesinde saymıştır.

Mahkeme'nin dinini yaymak için başkalarına anlatma özgürlüğünü her zaman koruma altına almamaktadır. Örneğin *Larissis ve Diğerleri/Yunanistan* davasında Yunanistan ordusunda üst rütbeli bir subay olan başvuruçunun “dinini yayma ve başka dine geçmeye teşvik etme” ile suçlanmıştır. (Murdoch, 2007: 41; Arslan, 2005: 43) AİHM, başvuruçunun statüsü nedeniyle ast rütbeli subayların kendilerini baskı altında hissedebileceklerini, bu kişilerin söz konusu etkileme girişiminden korunması gerektiğini ve bu sebeple Yunan makamlarının aldığı önlemlerin meşru ve orantılı olduğuna karar vererek 9. maddenin ihlal edilmediği sonucuna varmıştır.

Mahkeme'ye göre 9. madde, bir dine mensup olmama veya kurallarına uymama hakkını da kapsamaktadır. *Buscarini ve Diğerleri/San Marino* davasında demokratik seçimlerle seçilen iki milletvekili, İncil üzerine yemin etmek zorunda bırakılmış, söz konusu şartı yerine getirmediği takdirde parlamentoda görev yapamayacakları tehdidiyle karşı karşıya kalmışlardır. AİHM, tehdit altında belirli bir dine sadakat andı içmesini zorunlu kılan düzenlemenin yasayla öngörülmediğini, meşru amaçlara hizmet etmediğini ve “demokratik

bir toplumda gerekli” olmadığından hareketle 9. maddenin ihlal edildiğine karar vermiştir. (Murdoch, 2007: 14)

Mahkeme, başvuruçuların, inanç saikiyle kamu otoritesine yönelik yükümlülüklerinden kaçınamayacağı hükmüne varmıştır. *C / Birleşik Krallık* davasında Quaker inancının müritleri, nükleer silahlanma fonuna gideceği gerekçesiyle vergi ödemek istememişlerdir. (Murdoch, 2007: 50) AİHM, vergi ödeme yükümünün genel nitelikte bir mükellefiyet olduğunu belirterek inançlara saygı bağlamında bir sonuç doğurmayacağını ifade etmiş ve 9. maddenin herkese ve tarafsız bir şekilde uygulanan kanuni düzenlemelere uymama hakkı vermeyeceğini belirterek davayı kabul edilemez bulmuştur.

Mahkemeye göre bireylerin her davranışlarının dinin uygulanması anlamına gelmemektedir. *Pichon ve Sajous/Fransa* davasında dini inançları sebebiyle doğum kontrol hapı satmak istemeyen eczacıların başvurusuna Mahkeme, din veya inanç etkisiyle yapılan her davranışın dinin uygulanması anlamına gelmeyeceğini ve başvuruçuların söz konusu ilaçları satmamalarını din ve inançlarını gerekçe göstererek meşrulaştıramayacaklarını belirterek başvuruyu kabul edilemez bulmuştur. (Usal, [www.barobirlik.org.tr/ihep/egitimler/E3/Usal\\_art9.doc](http://www.barobirlik.org.tr/ihep/egitimler/E3/Usal_art9.doc) Erişim: 20 Nisan 2010) Benzer şekilde *V ve Hollanda* davasında Mahkeme, emeklilik sistemine kendi inançları nedeniyle dâhil olmak istemeyen başvuruçuların iddiasını, bu sistemin tüm çalışanlara eşit ve tarafsız bir şekilde uygulandığı ve herhangi bir din ya da inanç ile arasında bağlantı kurulamayacağı gerekçesiyle reddedilmiştir. (Usal, [www.barobirlik.org.tr/ihep/egitimler/E3/Usal\\_art9.doc](http://www.barobirlik.org.tr/ihep/egitimler/E3/Usal_art9.doc) Erişim: 20 Nisan 2010)

Mahkeme, bireylerin inancını öne sürerek keyfî talepler de bulunmasını da dikkate almamaktadır. *Efstratiou ve Valsamis/Yunanistan* davasında Yehova şahidi olan öğrenciler, geçit törenlerinde askerlerin bulunması nedeniyle Yunan Milli Günü kutlamalarına katılma

zorunluluğuna karşı gelmişler, fakat Mahkeme geçit törenlerine katılmanın başvuruclarının inanç sistemine ciddi bir müdahale oluşturmadığı sonucuna vararak 9. maddenin ihlal edilmediğine hükmetmiştir. (Arslan, 2005: 67) Aynı şekilde *X ve Birleşik Krallık* davasında Budist bir mahkum, dinin başkalarıyla iletişime geçmesini emrettiğini, bu sebeple dini bir dergide makale yayınlamasının engellenemeyeceğini ileri sürmüştür. Ancak, AİHM, bunun Budist inancının uygulanmasıyla bir ilgisi bulunmadığını belirterek reddetmiştir.

AİHM, başvuruclarının dini açıklama olarak ileri sürdüğü eylemlerin bir din veya inancın bir parçası veya genel uygulanma biçimi olup olmadığına ve bu eylemler ile din ve inancın samimi biçimde dışavurumu sayılıp sayılamayacağına karar vermiştir. *Kontinen-Finlandiya* davasında başvurucları, devlet memuru olup, mensubu olduğu Advent Kilisesi'ne göre Cumartesi günleri (Sabbath) çalışılmamalıdır. Başvurucları işe gitmediği ve iş saatlerine itaatsizlikte ısrar ettiği gerekçesiyle işten atılmıştır. AİHM, başvuruclarının iş akdinden doğan sorumlulukları olduğunu ve kendisinin iş akdininin dini inançları sebebiyle değil, iş saatlerine riayetsizlikten dolayı feshedildiğini belirtmiştir. (Murdoch, 2007: 22-23) Ayrıca Mahkeme, dini saiklerle dahi olsa işe gelmemenin dini inancı açığa vurma kapsamında değerlendirilemeyeceğini ifade ederek, başvuruclarının dini inançlarına uygun bir başka işe geçme özgürlüğünün de olduğunu altını çizerek, 9. maddenin ihlal edilmediğine karar vermiştir.

*Hassan ve Tchaouch-Bulgaristan* davasında Mahkeme, Bulgaristan'daki Müslüman topluluğu tarafından müftü seçilen başvuruclarının keyfi bir şekilde görevlerine son verilmelerine ilişkin davada, cemaat faaliyetlerine katılmanın dini açıklama özgürlüğü kapsamına girdiğini belirterek, devletin cemaatlerin iç örgütlenmesini müdahale etmesinin din özgürlüğüne müdahale oluşturduğuna hükmetti. (Öktem, 2002: 377) Benzer şekilde *Manoussakis / Yunanistan* davasında Mahkeme, Yehova şahidi olan başvuruclarının, ilgili makamlardan izin almadan ibadet yeri açmaları üzerine mahkûm olmalarını din özgürlüğünün

ihlali olarak karara bağladı. (Öktem, 2002: 376) Mahkeme, devletlerin, dini hedefler güden bir hareketin halka zarar verecek türden faaliyetler sürdürüp sürdürmediğini denetleme hakkının olduğunu kabul etmekle birlikte, devletlerin dini inançların ifadesi için başvurulacak araçların meşru olup olmadığını belirleme konusunda takdir hakkının olmadığına vurgu yapmıştır. (Murdoch, 2007: 47-48) Sonuç olarak mahkeme, müdahalenin ve sonucunda mahkûmiyetin demokratik bir toplumda gerekli olmadığına karar vermiştir.

### **6.5. Örneklerle Din ve İnancı Açıklama Özgürlüğü'nün Sınırları**

AIHS 9. maddenin ikinci fıkrası din ve inancı açıklama özgürlüğünün kamu güvenliğinin, kamu düzenin, genel sağlığın, ahlakın veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için zorunlu tedbirlerle ve yasayla sınırlanabileceği ifade edilmektedir. Daha önce din ve inanç özgürlüğünün sınırlandırılması bölümünde incelediğimiz gibi Mahkeme, ihlal olup olmadığını tanımlamak için şu sorulara yanıt aramaktadır. Özgürlüğe müdahale var mıdır? Müdahale yasa tarafından öngörülmüş müdür? Müdahale belirtilen meşru amaçları gütmekte midir? Müdahale demokratik toplumda gerekli midir? Müdahale hakkın özüne dokunma yaşağına riayet etmekte midir?

Mahkeme'nin din ve inancın açıklanması özgürlüğünün sınırlandırılmasına ilişkin örnekleri şöyle; *X / Hollanda* davasında başvuru, zorunlu olarak öngörülen motorlu taşıt mali sorumluluk sigortasını, her türlü iyilik ve felaketin Tanrı'nın takdiri olduğu ve sigorta yaptırmanın Tanrı'ya karşı gelme anlamına geleceği gerekçesiyle din özgürlüğünün kısıtlandığını iddia etmiştir. Komisyon, başvuruyu, "Demokratik bir toplumda başkalarının hak ve özgürlüklerini korumak amacı ile bu tür kısıtlamaların mümkün olduğu" gerekçesiyle reddetmiştir. (Usal, [www.barobirlik.org.tr/ihep/egitimler/E3/Usal\\_art9.doc](http://www.barobirlik.org.tr/ihep/egitimler/E3/Usal_art9.doc) Erişim: 20 Nisan 2010)

Benzer şekilde *X / Birleşik Krallık* davası’nda başvuru, dinsel inancının kendisine türban takmayı zorunlu kıldığını ve bu sebeple motosiklet kullanırken koruyucu kask takmadığı için ceza almasının din özgürlüğüne müdahale olduğunu iddia etmiştir. Komisyon, başvuruyu, “Müdahalenin, sağlığının korunması ölçütü” nedeniyle meşrulaştığı gerekçesiyle reddetmiştir. (Öktem, 2002: 431; Murdoch, 2007: 38-39)

Dini sembol olarak başörtüsü ile ilgili davalarda mahkemenin, yasaklayıcı bir tavır içerisine girdiği görülmektedir. Örneğin *Dahlab-İsviçre* davasında ilköğretmeni olan başvuru, görev yeri okulda başörtüsü ile derslere girmesi yasaklanmıştır. (Arslan, 2005: 78-81; Murdoch, 2007: 36) Mahkeme, başvurunun öğrenciler karşısında Devlet’i temsil ettiğini, başörtüsü takılması halinde bu durumun diğer öğrencilerin dini hislerini rencide edebileceğini ve okulda dinsel tarafsızlık ilkesine zarar vereceğini belirterek yasaklamanın meşru olduğuna karar vermiştir. (Arslan, 2005: 149)

Benzer şekilde *Leyla Şahin/Türkiye* davasında, Mahkeme, başörtüsü yasağı nedeniyle eğitim gördüğü Tıp Fakültesi’ni bırakmak zorunda kalan başvurunun din özgürlüğünün ve dolayısıyla eğitim özgürlüğünün kısıtlandığı iddiasını kabul etmemiştir. Mahkeme, inanç nedeniyle takılan başörtüsüne getirilen kısıtlamanın haklı, hedeflenen amaçlarla orantılı ve demokratik toplumda gerekli olduğuna karar vermiştir. (Murdoch, 2007: 36-37) (Detaylı bilgi için bkz: Arslan, 2005: 81-96)

Mahkeme, kamusal alanda, bir din ve inanç saikiyle davranma özgürlüğünü her durumda güvence altına almamaktadır. *Kalaç-Türkiye* davasında askeri hakim olan başvuru, dini inanç ve uygulamaları nedeniyle ordudan ihraç edildiğini ileri sürmüştür. Mahkeme, başvurunun askerlik mesleğini seçmekle bazı hak ve özgürlük sınırlamalarına yol açan askeri disiplin sistemine uymayı kendi rızasıyla kabul etmiş sayılacağından ve silahlı kuvvetlerin de kendine özgü disiplin kuralları koyabileceğini vurgulayarak başvurunun

inanç özgürlüğünün ihlal edilmediğine karar vermiştir. (Arslan, 2005: 48-50) Mahkeme, ihraç kararının başvurucunun dini inancını açıklamasından dolayı değil, askeri disiplin içindeki aykırı davranışı temelinde alındığını vurgulamıştır. (Benzer davalar için bakınız: *Tepeli-Türkiye, Uyanık-Türkiye ve Yanaşık-Türkiye*)

## SONUÇ

AB üyesi ülkelerin tarihi süreç içerisindeki değişimleri dikkate alındığında; insan hakları, din ve inanç özgürlüğü gibi konularda önemli gelişmeler kaydettikleri görülmektedir. Özellikle din özgürlüğü alanında hukuksal bir problem bulunmamaktadır. Ancak, AİHM'in konuya ilişkin verdiği kararlar, düşünce, din ve insan hakları konularında henüz arzu edilen özgürlük seviyesine ulaşamamakla ve AB, bünyesinde barındırdığı azınlık dinlerine karşı, demokratik ve insan haklarına saygılı bir ortak politika geliştirmekte yetersiz kalmakla eleştirilmektedir.

AB üyesi ülkeler, her ne kadar ortak bir kültür zeminine sahip olsalar da her bir ülke kendi içinde ayrıca toplumsal, siyasi, ekonomik ve tarihi süreçten geçtiği için laiklik uygulaması, din devlet ilişkileri ve dini azınlıkların durumu ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Bu nedenle Avrupa'da genel geçer bir laiklik uygulamasından söz edilemez. Ancak genel olarak din-devlet ilişkilerinin anlaşma ve uzlaşmaya dayandığı ülkeler ve din-devlet ilişkilerinin ayrışmaya dayandığı ülkeler şeklinde iki ana ayrımından bahsedilebilir.

AİHM kararlarına göre yaygın semavi dinler ile birlikte Otantik inançlar, Budizm, Krişna inancı, Yehova Şahitliği, Tanrısal Işık Merkezi, Siantoloji Kilisesi, Druidizm, Pasifizm ve Veganizm gibi temel inanç sistemlerinin tamamının korunduğu gözlenmektedir. Bunların dışında din, düşünce ve vicdani kanaatlerini değiştirme, bunun yanı sıra ateizm de korunmuştur. Mahkeme kararlarıyla korunma görmeyen inanışlar ise idealizm, başkalarını düşünen altruist inanışlar ve politik inanış olarak sıralanabilir.

Avrupa'da özellikle son dönemde İslam'a ve Müslümanlara karşı öfke ve nefret duygularının yükselişe geçmesinin önyargılardan kaynaklandığı belirtiliyor. Özellikle 11 Eylül saldırılarından sonra, Müslümanlara karşı geliştirilen İslamfobia daha sistematik bir hal almıştır. Bu olaydan sonra Müslüman toplum üzerinde var olan baskı daha da belirginleşmiş,

adeta uygulanan kısıtlamalar için bir meşruiyet zemini oluşturmuştur. Önyargıların bir yansıması olarak AİHM'in verdiği kararlar incelendiğinde, bir din olma niteliği taşımayan düşünce akımlarının bile, hem ibadet etme özgürlüğü, hem de dini sembollerin kullanımı açısından önemli haklara sahip oldukları görülmektedir.

Avrupa Birliği'nin bünyesinde Temel Haklar Şartı'na kadar bir temel haklar katalogu bulunmamıştır. AB sürecinde ekonomik bir bütünleşmeyi hedef alması sebebiyle temel hak ve özgürlükler ikincil planda kalmıştır. AB Anayasa tartışmaları sürecinde Hristiyanlığa referans yapılmaması, diğer dini gelenekleri dışlayıcı bir potansiyeli içinde barındırmayacağını göstermektedir. Ancak AB bünyesinde temel hak ve özgürlükleri koruyucu mekanizmaların bulunmaması eleştirilmektedir.

Sonuç olarak; insana insan olma özelliği veren, insanı diğer canlılardan ayıran, bir dine inanma ve inandığı dinin gereklerini yerine getirme isteği, toplumsal barışın sağlanmasında anahtar nitelik taşımaktadır. Farklı din ve inançların bir arada yaşamasının en temel unsuru, karşılıklı saygı ortamının sağlanmasıdır. Bu nedenle hukuki alt yapısı olan din özgürlüğünün fiiliyata geçirilmesi gerekmektedir. Bir başka ifade ile hukuki anlamda bir sorunun bulunmadığı din özgürlüğü konusunda önyargılarında arınması gerekmektedir.

## KAYNAKÇA:

### Kitaplar:

Ağaoğulları, Mehmet Ali ve Köker, Levent, (1996) *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, (2. Baskı), İstanbul: İmge Yayınları.

Ağaoğulları, Mehmet Ali, (2006) *Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği*, İstanbul: İmge Yayınları.

Akdoğan, Yalçın (2004) *Kırk Yıllık Düş-Avrupa Birliği'nin Siyasal Geleceği ve Türkiye*, İstanbul: Alfa Yayınları.

Akıllıoğlu, Tekin (2002) *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi-AİHM İçtüzüğü-Başvuru Bilgileri*, Ankara: İmaj Yayınları.

Aktan, Coşkun Can (2000) *Haklar ve Özgürlükler Antolojisi*, Ankara: Hak-İş Yayınları.

Arslan, Zühtü, (2005) *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Din Özgürlüğü*, Ankara: Liberte Yayınları.

Ataman, Hakan ve Vural, Hasan Saim (2007) *Ayrımcılığa Karşı Uluslar arası İnsan Hakları Mevzuatı*, Ankara: İnsan Hakları Gündemi Derneği Yayınları.

Batum, Süheyl, (1993) *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Türk Anayasal Sistemine Etkileri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Bauberot, Jean, (2003) *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, (Çev: Fazıl Arabacı), İstanbul: Ufuk Kitapları.

Beetham, David, (2009) *Demokrasi ve İnsan Hakları*, (Çev: Bilal Canatan), Ankara: Liberte Yayınları.

Bozkurt, Enver, Özcan, Mehmet ve Köktaş, Arif (2004) *Avrupa Birliği Hukuku*, (2. Baskı), Ankara: Asil Yayın Dağıtım.

Bozkurt, Enver; Özcan, Mehmet ve Köktaş, Arif, (2004) *Avrupa Birliği Hukuku*, (2. Baskı), Ankara: Asil Yayın.

Bulaç, Ali, (2001) *Din, Devlet ve Demokrasi*, İstanbul: Zaman Kitap.

Bulaç, Ali, (2001a) *Avrupa Birliği ve Türkiye*, İstanbul: Zaman Yayınları.

Bulut, Faik (2007) *Küresel Çağda İslam Batı ve Laiklik*, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.

Canbolat, İbrahim S., (2002) *Avrupa Birliği Uluslararası Bir Sistemin Tarihsel, Teorik, Kurumsal, Jeopolitik Analizi ve Genişleme Sürecinde Türkiye ile İlişkiler*, (3. Baskı), İstanbul: Alfa Yayınları.

Coşkun, Vahap, (2006) *İnsan Hakları-Liberal Açısından Bir Tahlil*, Ankara: Liberte Yayınları.

Çağırın, Mehmet Emin, (2009) *Uluslararası Alanda İnsan Hakları*, Ankara: Platin Yayınları.

Çalış, Şaban, (2006) *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Kimlik Arayışı, Politik Aktörler ve Değişim*, Ankara: Nobel Yayın.

Çeçen, Anıl, (1995) *İnsan Hakları*, (2. Baskı), Ankara: Gündoğan Yayınları.

Dağı, İhsan ve Polat, Necati, (2004) *Herkes İçin Demokrasi ve İnsan Hakları*, Ankara: Liberte Yayınları.

Dağı, İhsan, (2000) *İnsan Hakları, Küresel Siyaset ve Türkiye*, İstanbul: Boyut Yayınları

Davie, Grace, (2005) *Modern Avrupa'dan Din*, (Çev: Akif Demirci) İstanbul: Küre Yayınları.

Değer, Ozan (2009) *Avrupa Kamu Hukuku Düzeninde Avrupa Toplulukları Adalet Divanı ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Arasındaki Yargı Yetkisi Sorunu*, Ankara: Turhan Kitabevi.

Donnelly, Jack, (1989) *Universal Human Rights in Theory and Practice*, New York: Cornell University Press.

Döner, Ayhan, (2003) *İnsan Haklarının Uluslararası Alanda Korunması ve Avrupa Sistemi*, Ankara: Seçkin Yayınları.

Edmunson, William A., (2004) *An Introduction to Rights*, Cambridge: Cambridge University Press.

Erdoğan, Mustafa, (2007) *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, Ankara: Orion Yayınevi.

Evans, Carolyn, (2001) *Freedom of Religion under the European Convention on Human Rights*, Oxford: Oxford University Press.

Falk, Richard, (2005) *Yırtıcı Küreselleşme Bir Eleştiri*, (3. Baskı), (Çev: Ali Çaksu), İstanbul: Küre Yayınları.

Freeman, Michael, (2002) *Human Rights*, Cambridge: Polity Press.

Galtung, Johan, (1996) *Bir Başka Açıdan İnsan Hakları*, İstanbul: Metis Yayınları.

Gölcüklü, Feyyaz ve Gözübüyük, A. Şeref, (2003) *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İnceleme ve Yargılama Yöntemi* (3. Baskı), Ankara: Turhan Kitapevi.

Gören, Sami (2005) *Türkiye’de İnsan Hakları: Sorunlar ve Çözüm Yolları*, Ankara: ATO Yayınları.

Gunn, Jeremy, (2004) *Din Özgürlüğü ve Laisite* (çev: Hüseyin Bal ve Ömer Faruk Altıntaş), Ankara: Liberte Yayınları.

Hocaoğlu, Durmuş, (1995) *Laisizm’den Milli Sekülerizm’e*, İstanbul: Selçuk Yayınları.

Hunter, Shireen T., Malik, Huma, (2003) *Avrupa ve Amerika Müslümanları*, (çev: Cem Demirkan, Deniz Öktem ve diğerleri) İstanbul: Gelenek Yayınları.

Ishay, Micheline R., (2004) *The History Of Human Rights*, London: Universty of California PresS.

Kaboğlu, İbrahim Ö. (2001) *Laiklik ve Demokrasi*, Ankara: İmge Yayınları.

Kaboğlu, İbrahim Ö. (2002) *Özgürlükler Hukuku* (6. Baskı), Ankara: İmge Yayınları.

Kalabalık, Halil (2009) *İnsan Hakları Hukuku*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Kaleağası, Bahadır, (2006) *Avrupa Galaksisinde Türkiye Yıldızı Dünya-Avrupa-Türkiye*, (2. Baskı) İstanbul: Doğan Kitap.

Kalın, İbrahim (2008) *İslam ve Batı* (3. Baskı), İstanbul: İSAM Yayınları.

Kapani, Münci, (1996) *İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları* (3. Basım), Ankara: Bilgi Yayınevi.

- Karagöz, İsmail, (2007) *Din ve Vicdan Özgürlüğü*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karlsson, Ingmar, (1996) *İslam ve Avrupa İnanç Ayrılığı Yaşam Birliği*, (Çev: Gülseren Ergün), İstanbul : Cem Yayınevi.
- Karlsson, Ingmar, (2009) *Turkey In Europe But Not Of Europe?*, İstanbul: TESEV Yayınları.
- Klausen, Jytte (2008) *İslam'ı Yeniden Düşünmek-Batı Avrupa'da Siyaset ve Din*, Ankara: Liberte Yayınları.
- Kurban, Dilek ve Hatemi, Kezban, (2009) *Bir Yabancılaştırma Hikayesi: Türkiye'de Gayrimüslim Cemaatlerin Vakıf ve Taşınmaz Mülkiyet Sorunu*, İstanbul: TESEV Yayınları.
- Lauren, Paul Gordon, (2003) *The Evolution of International Human Rights*, (2 ed.) Pensiylvania: University of Pensiylvania Pres
- Levis, Bernard H., (1997) *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, (Çev: Nimet Yıldırım), Erzurum: Birey Yayıncılık.
- Macar, Elçin ve Gökaçtı, Mehmet Ali, (2005) *Heybeliada Ruhban Okulu'nun Geleceği Üzerine Tartışmalar ve Öneriler*, İstanbul: TESEV Yayınları.
- Martti Ahtisaari, Kurt Biedenkopf ve diğerleri, (2009) *Avrupa'da Türkiye Kısır Döngüyü Kırma*, Bağımsız Türkiye Komisyonu İkinci Raporu, İstanbul: Açık Toplum Vakfı
- Michel, Thomas, (1991) *Hristiyan Tanrıbilimine Giriş*, İstanbul: Ohan Basımevi.
- Monsma, Stephen V., Soper, J. Christopher, (2005) *Çoğulculuğun Meydan Okuması Beş Demokraside Kilise ve Devlet*, Ankara: Liberte Yayınları.
- Moskowitz, Moses, (1968) *The Politics and Dynamics of Human Rights*, New York: Oceana Publications.
- Mumcu, Ahmet (1994) *İnsan Hakları & Kamu Özgürlükleri* (2. Baskı), Ankara: Savaş Yayınları.
- Murdoch, Jim, (2007) *Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9. Maddesinin Uygulanmasına Dair Kılavuz Kitap*, (Çev: Defne Orhun), İnsan

Hakları El Kitapları, Sayı 9, Strasbourg: Avrupa Konseyi İnsan Hakları ve Hukuk İşleri Genel Müdürlüğü.

O'Byrne, Darren J., (2003) *Human Rights an Introduction*, Malaysia: Pearson Education.

Oran, Baskın, (2004) *Türkiye'de Azınlıklar, Kavramlar, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat ve Uygulama*, İstanbul: TESEV Yayınları.

Öke, Mim Kemal, (2002) *Din-Ordu Gerilimi Küresel Toplumda Dışlanan Demokrasi*, İstanbul: Alfa Yayınları.

Öktem, Emre, (2002) *Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü*, Ankara: Liberte Yayınları.

Özenç, Berke, (2006) *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İnanç Özgürlüğü*, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Özkırımlı, Umut, (2008) *Milliyetçilik ve Türkiye-AB İlişkileri*, İstanbul: TESEV Yayınları.

Palabıyık, M. Serdar ve Yıldız, Ali, (2006) *Avrupa Birliği*, Ankara: ODTÜ Yayınevi.

Rehn, Olli, (2007), *Avrupa'nın Gelecek Sınırları* (Çev: Hasan Kaya ve Onur Şen), İstanbul: 1001 Kitap Yayınları

Reisoğlu, Safa, (2001) *Uluslararası Boyutlarıyla İnsan Hakları*, İstanbul: Beta Yayınları.

Saraçlı, Murat, (2007) *Avrupa Birliği ve Türkiye'de Azınlıklar*, Ankara: Lotus Yayınevi.

Seminer Raporları (2004) *Türkiye ve Avrupa'da İslam, Devlet ve Modern Toplum*, İstanbul: Konrad-Adenauer-Stiftung Yayını.

Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, (1990) *Laiklik Maddesi*, Cilt 2, İstanbul: Risale Yayınları.

Stasi Raporu, (2005) *Avrupa'da Laiklik, Demokrasi ve İslam Tartışmaları*, (Çev: Turhan Ilgaz), İstanbul: Paragraf Yayınevi.

Tanör, Bülent, (1994) *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu* (3. Baskı), İstanbul: BDS Yayınları.

Tekinalp, Gülören ve Tekinalp, Ünal, (2000) *AB Hukuku*, İstanbul: Beta Yayınları.

Tümer, Günay ve Küçük, Abdurrahman, (2002) *Dinler Tarihi* (4. Baskı), Ankara: Ocak Yayınları.

Ünal, Şeref, (2001) *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi İnsan Haklarının Uluslararası İlkeleri*, Ankara: TBMM Yayınları.

Yaşar, Nuri, (2000) *İnsan Hakları Avrupa Sisteminde ve Türk Hukukunda Eğitim Hakkı ve Özgürlüğü*, İstanbul: Filiz Kitabevi.

Yılmaz, Fatma, (2004) *Avrupa'da Irkçılık ve Yabancı Düşmanlığı*, Ankara: USAK Yayınları.

Yılmaz, Murat, (2005) *Türkiye'de Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ankara: Liberte Yayınları.

Zürcher, E.J., Linden, H. Van Der, (2007) *Avrupa Birliği, Türkiye ve İslam*, İstanbul: Başlık Yayın.

### **Makaleler:**

Akdemir, Erhan, (2007) “Avrupa Kimliğinin Oluşumu ve Din Faktörü”, Çağrı Erhan, Ayşe B. Kızılırmak ve Ceran A. Olcay (Ed.), *Avrupa Birliği Temel Konular*, Ankara: İmaj Yayınevi, s.223-235.

Altıparmak, Kerem ve Karahanoğulları, Onur, (2005) Pyrrhus Zaferi: Leyla Şahin/Türkiye, AİHM/Hukuk, Düzenleyici İşlem/Kanun, Ankara: HUDER Hukuki Araştırmalar Derneği.

Arsava, Füsün, 2004, AB'nin Anayasallaşma Sürecinde Temel Haklar Şartı, Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, Cilt. 3, No. 2.

Aydın, M. Akif, (2008) “Niçin Din-Devlet İlişkisi?”, (ed.) Köse, Ali ve Küçükcan, Talip, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.

Başkan, Burak (2009) Başörtüsü Sorunu ve Meşrulaştırılamayan Yasakçılık, Liberal Düşünce, Yıl: 14, Sayı: 55, Yaz 2009, s. 109-134.

Baykal, Sanem, (2007) “Avrupa Birliği'nde Anayasallaşma”, Çağrı Erhan, Ayşe B. Kızılırmak ve Ceran A. Olcay (Ed.), *Avrupa Birliği Temel Konular*, Ankara: İmaj Yayınevi, s.97-151.

Beşe, Ertan (2000) “AB'de İnsan Hakları Hukuki ve Siyasi Perspektifler”, Aykaç, Mustafa ve Parlak, Zeki, *Tüm Yönleriyle Türkiye-AB İlişkileri*, İstanbul: Elif Kitabevi.

Bijsterveld, Sophie van, (2008) “Hollanda” (ed.) Köse, Ali ve Küçükcan, Talip, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.

Catto, Rebecca ve Davie, Grace, (2008) “İngiltere”, (ed.) Köse, Ali ve Küçükcan, Talip, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.

Cengiz, Orhan Kemal, (2009) Türkiye’de Gayrimüslimler ve Azınlık Politikaları, *Liberal Düşünce*, Yıl: 14, Sayı: 55, Yaz 2009, s.155-162.

Çağiran, Mehmet Emin, (2007) Din ve Uluslararası İlişkiler, Haydar Çakmak (ed), *Uluslararası İlişkiler: Giriş, Kavramlar ve Teoriler*, Ankara: Barış Kitabevi.

Çavuşoğlu, Naz (1994) İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Avrupa Topluluk Hukuku’nda Temel Hak ve Hürriyetler Üzerine, Ankara: Ankara Üniversitesi SBF İnsan Hakları Merkezi.

Çemrek, Murat, (2007) “Türkiye-AB İlişkilerinde Din Faktörü ve Cemaatler” (der.) Mehmet Seyfettin Erol ve Ertan Efeğil, *Türkiye-AB İlişkileri Dış Politika ve İç Yapı Sorunsalları*, Ankara: Alp Yayınevi. s. 213-230.

Davie, Grace, (2008) “Din ve Toplum: Avrupa Deneyimi Bir İstisna mı?”, (ed.) Köse, Ali ve Küçükcan, Talip, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.

Doğan, Recai, (2007) Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi: Almanya Modeli, Çelebi, İlyas (ed), *Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, s.255-299.

Donnelly, Jack (1999) The Social Construction of International Human Rights, (Ed) Tim Dunne and Nicholas J. Wheeler (ed.), *Human Rights in Global Politics*, Cambridge: Cambridge University Press.

Evans, Carolyn, (2004) Religious Freedom in European Human Rights Law: The Search for a Guiding Conception, Janis, Mark W., ve Evans, Carlyn (ed.), *Religion and International Law*, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, s. 385-400.

Falk, Richard (2004) Human Rights and Global Civil Society: On the Law of Unintended Effects, Paul Gready (ed.), *Fighting For Human Rights*, London: Routledge Press.

Fendoğlu, H. Tahsin, (1992) Din Özgürlüğü Teori ve Uygulaması, Türkiye Günlüğü Dergisi, Sayı, 21, Kış-1992, s. 109-123.

Fendoğlu, Hasan Tahsin (1992) Önceki Hukukumuzda ve Batı'da Din Özgürlüğü Teori ve Uygulaması, Türkiye Günlüğü 21, Kış 1992, s. 109-123.

Ferrari, Alessandro, (2008) “İtalya”, (ed.) Köse, Ali ve Küçükcan, Talip, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.

Ferrari, Silvio, (2004) “İslâm ve Din-Devlet İlişkilerinde Batı Avrupa Modeli”, (Çev.; Mehmet Salih Kumaş), Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Cilt: 13, Sayı: 1, s. 303-319.

Gates, Brian E., (2007) Avrupa'da Din Eğitiminde Kuşatıcı Bir Yaklaşım Doğru: Birleşik Krallık içerisinde İngiltere Örneği, Çelebi, İlyas (ed), *Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 409-427.

Gözen, Ramazan, (2001) “Türkiye’nin Avrupa Birliği ile Entegrasyon Sürecinin Açmazları ve Açılımları”, Şaban H. Çalış, İhsan D. Dağı, Ramazan Gözen (Der.), *Türkiye’nin Dış Politika Gündemi Kimlik Demokrasi, Güvenlik*, Ankara: Liberte Yayınları.

Kahraman, Mehmet, (2008) Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye’de Laiklik, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt:5, sayı:9, s. 57-77.

Karadeli, Cem ve Bahçekapılı, Akın Burak, (2008) “Türkiye-AB İlişkileri ve Demokratikleşme Sorunu” (der.) Mehmet Seyfettin Erol ve Ertan Efegil, *Türkiye-AB İlişkileri Dış Politika ve İç Yapı Sorunsalları*, Ankara: Alp Yayınevi. s. 231-248

Kavas, Ahmet (2007) Fransa'da Dini Kurumlar ve Din Eğitimi, Çelebi, İlyas (ed), *Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 331-358.

Kaya, Rıdvan (2005) ‘Ya Sev Ya Terket’in Frenkçesi: Avrupa’da Başörtüsü Yasağı, Haksöz Dergisi, Sayı:154-155, s: 236-238.

Köktaş, M. Emin (2000) İnsan Hakları Bildirgelerinde Din Sorunu, Oya Çitçi (Yayına hazırlayan) *Türkiye’de İnsan Hakları*, Ankara: TODAİE Yayını.

Köse, Saffet, (2005) Din Özgürlüğü ve Barış Yolunda İki Farklı Tecrübe, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı: 5, s.13-48.

Küçük, Adnan, (2009) AB Üyesi Bazı Ülkeler ile Türkiye’de Dini Eğitim ve Öğretimin Hukuki Çerçevesi, Liberal Düşünce, Yıl: 14, Sayı: 55, Yaz 2009, s. 61-92.

Lemmen, Thomas, (2005) “Almanya’da İslamiyet”, Rapor, *Türkiye ve Avrupa’da İslam, Devlet ve Modern Toplum*, Ankara: Konrad Adenauer Yayını s.69-95

Malik, Jamal (2005) “Avrupa’da İslamiyet-Entegrasyon veya Gettolaşma”, Seminer Raporları, *Türkiye ve Avrupa’da İslam, Devlet ve Modern Toplum*, Ankara: Konrad-Adenauer-Stiftung Yayın, s. 81-95.

Messner, Francis, (2008) “Fransa”, (ed.) Köse, Ali ve Küçükcan, Talip, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.

Nas, Çiğdem, (2007) “Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Azınlıklar”, (der.) Mehmet Seyfettin Erol ve Ertan Efegil, *Türkiye-AB İlişkileri Dış Politika ve İç Yapı Sorunsalları*, Ankara: Alp Yayınevi. s. 249-259

Palaz, Erdemir Hatice, (2001) Tarihi Gelişim Sürecinde İnsan Hakları ve Osmanlı Modeli, Akademik Araştırmalar Dergisi, s. 43-71.

Papastathis, Charalambos, (2008) “Yunanistan”, (ed.) Köse, Ali ve Küçükcan, Talip, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.

Payaslıoğlu, Arif, T., (2009) Din Özgürlüğünün Anlamı, Mülkiyeliler Birliği Dergisi, Cilt: XXII, Sayı: 213, s. 185-190.

Potz, Richard, (2008) “Avusturya”, (ed.) Köse, Ali ve Küçükcan, Talip, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.

Robbers, Gerhard, (2008) “Almanya”, (ed.) Köse, Ali ve Küçükcan, Talip, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.

Rohe, Mathias, (2005) “Almanya’da Başörtüsü Tartışması”, Rapor, *Türkiye ve Avrupa’da İslam, Devlet ve Modern Toplum*, Ankara: Konrad Adenauer Yayını s.155-164

Sambur, Bilal, (2009) Türkiye’de Din Özgürlüğü, Laisizm ve Resmi İdeoloji, Liberal Düşünce, Yıl: 14, Sayı: 55, Yaz 2009, s. 41-59.

Sanioğlu, Hilal, (2008) Avrupa Birliği Hukukunda İnsan Hakları, TBB Dergisi, Sayı 74.

Şişman, Nazife, (2005) “Kamusal Alanda Başörtülüler”, Yazar yok, Sempozyum, *Dünü Bugünü ve Yarınıyla Başörtüsü*, İstanbul: Pınar Yayınları, s. 59-65.

Torfs, Rik, (2008) “Belçika” (ed.) Köse, Ali ve Küçükcan, Talip, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*. İstanbul: İSAM Yayınları.

Yılmaz, Ömer (2007). Avrupa Birliği Üye Ülkelerinin Ulus Anayasalarında Din ve Vicdan Özgürlüğü, C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt:1, s: 303-322.

#### **Diğerleri:**

“Türkiye 1998 İlerleme Raporu”, AB Komisyonu, Kasım 1998.

“Türkiye 2005 İlerleme Raporu”, AB Komisyonu, 9 Kasım 2005.

“Türkiye 2008 İlerleme Raporu”, AB Komisyonu, 5 Kasım 2008.

AB Temel Haklar Ajansı faaliyette, <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,2519681,00.html>, (Erişim: 10 Nisan 2010)

ABD 2009 Din Özgürlüğü Raporu: <http://www.uscifr.gov/images/AR2009/final%20ar2009%20with%20cover.pdf>, (Erişim: 23 Kasım 2009)

AGİK Helsinki Belgesi, <http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/439-444.pdf>, (Erişim: 9 Nisan 2010)

Ali İhsan Aydın, Avrupa’da Din Eğitimi, Zaman Gazetesi, 28 Eylül 2007

Amsterdam Antlaşması, (2000), (Yay. Haz. Cenk Bolayır), İstanbul: İKV Yayınları: 162

Anadolu Ajansı, (2006) Avrupa’da Din-Devlet İlişkileri Yeni Bir Görünüm Alıyor, <http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=39449&l=1>, (Erişim: 14 Kasım 2009)

Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesi,

[http://www.belgenet.com/arsiv/sozlesme/ab\\_thb.html](http://www.belgenet.com/arsiv/sozlesme/ab_thb.html), (Erişim: 20 Nisan 2010)

Avrupa Birliği'ni Kuran Antlaşma, (Çev: Can Baydarol) İstanbul: İKV Yayınları: 118

Avrupa Cezaevi Kuralları (2006) 2 No'lu Tavsiye Kararı,

<http://www.turkhukuk sitesi.com/showthread.php?t=31817>, (Erişim: 29 Nisan 2010)

Avrupa Cezaevi Kuralları (87) 3 No'lu Tavsiye Kararı,

<http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/413-433.pdf>, (Erişim: 10 Mayıs 2010)

Avrupa Güvenlik Şartı, <http://www.belgenet.com/arsiv/avgulenlik.html>, (Erişim: 9 Nisan 2010)

Avrupa Konseyi Statüsü, [http://www.belgenet.com/arsiv/sozlesme/aas\\_01.html](http://www.belgenet.com/arsiv/sozlesme/aas_01.html), (Erişim: 10 Nisan 2010)

Avrupa Sosyal Şartı, [http://www.canaktan.org/hukuk/insan\\_haklari/yirminci-yuzyilda/avrupa\\_sosyal\\_sarti.htm](http://www.canaktan.org/hukuk/insan_haklari/yirminci-yuzyilda/avrupa_sosyal_sarti.htm), (Erişim: 12 Mayıs 2010)

Avrupa Tek Senedi (1987) (Çev: Meltem Cansever), İstanbul: İKV Yayınları: 43

Avrupa Topluluklarını Kuran Temel Antlaşmalar (Cilt 1) (AKÇT, AET, AAET), <http://ekutup.dpt.gov.tr/ab/antlasma/at1.pdf>, (Erişim: 20 Nisan 2010)

Aydın, Mehmet Zeki, (2005) Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Öğretimi ve Türkiye'yle Karşılaştırılması, <http://www.flwi.ugent.be/cie/mzaydin5.htm>, (Erişim: 14 Kasım 2009)

Bakkal, Ali, (2007) Laiklik, Din ve Vicdan Hürriyeti İlişkisi Bağlamında Kamusal Alanda Kılık-Kıyafete Getirilen Sınırlamalar, <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=868>, (Erişim: 14 Kasım 2009)

Bardakoğlu, Ali, (2004) Din ile Özgürleşme: Türkiye Tecrübesi. <http://dingorevlileri.blogcu.com/din-ile-ozgurlesme-turkiye-tecrubesi-ozeti/3116025>, (Erişim: 12 Ekim 2009)

Benli, Fatma, (2002) Düşünce, Vicdan ve Din Hürriyetinin İHAS Bağlamında Değerlendirilmesi, <http://www.ak-der.org/tr/raporlar/ak-raporlari/1150-ak-rapor-2.html>, (Erişim: 17 Ekim 2009)

Berkan, İsmet, (2004) Din Özgürlüğü: AB ne istiyor?, Radikal Gazetesi, (23/06/2004)

Doğan, Yasin, (2007) AB din işlerine karışır mı?, Yeni Şafak Gazetesi, 04 Ocak 2007.

Dursun, Suat, Avrupa Toplulukları Adalet Divanı, <http://www.danistay.gov.tr/5%20-%20ATAD.htm>, (Erişim: 28 Nisan 2010)

Efe, Salih, (2002) Türban ve AİHM kararları, Radikal gazetesi, 19 Aralık 2002.

Ensaroğlu, Yılmaz, (2002) AB Süreci ve Müslümanlar, [http://www.mazlumder.org/haber\\_detay.asp?haberID=219](http://www.mazlumder.org/haber_detay.asp?haberID=219), (Erişim: 22 Eylül 2009)

Ensaroğlu, Yılmaz, (2004a), İnsan Hakları Açısından AB-Türkiye İlişkileri, [http://www.mazlumder.org/haber\\_detay.asp?haberID=224](http://www.mazlumder.org/haber_detay.asp?haberID=224), (Erişim: 18 Eylül 2009)

Ensaroğlu, Yılmaz, (2004b) Din Özgürlüğü ve “Bize Özgü” Laiklik, [http://www.mazlumder.org/haber\\_detay.asp?haberID=239](http://www.mazlumder.org/haber_detay.asp?haberID=239), (Erişim: 22 Eylül 2009)

Erhan Başyurt, AB’ye Üyelik İslami Yaşantıyı Nasıl Etkiler?, Zaman Gazetesi, 10.5.2000.

Filos, Altana, (2006) The Freedom to Change and Manifest Ones Religion or Belief and Dominant Religion, [http://forum18.org/PDF/altana\\_filos.pdf](http://forum18.org/PDF/altana_filos.pdf), (Erişim: 20 Ekim 2009)

Hür, Ayşe, Sezar’ın hakkı Sezar’a, Tanrı’nın hakkı Tanrı’ya, Taraf Gazetesi, 20.10.2009

Inglehart, Ronald and Norris, Pippa, (2009) Muslim integration into Western cultures: Between origins and destinations, <http://ssrn.com/abstract=1354185>, (Erişim: 17 Aralık 2009)

Kopenhag Kriterleri, [http://www.belgenet.com/arsiv/ab/kopenhag\\_kri.html](http://www.belgenet.com/arsiv/ab/kopenhag_kri.html), (Erişim: 20 Nisan 2010)

Lizbon Antlaşması, (2007) 2007/C 306/01, 17 December 2007

Maris, Cees (2007) Laicite in The Low Countries? On Headscarves in a Neutral State, Jean Monnet Working Paper 14/07, (bkz: <http://centers.law.nyu.edu/jeanmonnet/papers/07/071401.pdf>)

Nice Antlaşması (2003) (Yay. Haz. Sema Gençay Çapanoğlu ve Esra Uyanusta), İstanbul: İKV Yayınları: 174

Norris, Pippa and Inglehart, Ronald, (2002) Islam & the West: Testing the Clash of Civilizations Thesis, [http://ssrn.com/abstract\\_id=316506](http://ssrn.com/abstract_id=316506), (Erişim: 17 Aralık 2009)

Özakçaoğlu, Mehmet Bilge, (2009) Avrupa Birliği ve Din, <http://mehmetbilgeozakcaoglu.blogcu.com/avrupa-birligi-ve-din/5883933>, (Erişim: 10 Ekim 2009)

Sambur, Bilal, (2008a) Avrupa’da laiklik yeniden yorumlanıyor, Taraf gazetesi, 19.09.2008

Sambur, Bilal, (2008b) İmtiyaz değil herkes için din özgürlüğü, Taraf gazetesi, 02.10.2008.

Selçuk Gültaşlı, Avrupa’da laiklik elden gidiyor mu?, Zaman Gazetesi, 03.04.2003.

Taşpınar, İsmail (2006) Avrupa Birliği Yasaları Çerçevesinde İnsan, Ahlak ve Din İlişkisi ya da ‘Religio in Europa’, <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=808>, (Erişim: 22 Nisan 2010)

Taşpınar, İsmail, (2007) Hristiyanlık Çerçevesinde Avrupa Birliği ve Din-Devlet İlişkileri, <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=872>, (Erişim: 14 Kasım 2009)

Tezcan, Ercüment, (2003) Avrupa Birliği Anayasa Taslağı ve Öngördüğü Yenilikler (1), [http://www.stradigma.com/turkce/eylul2003/makale\\_03.html](http://www.stradigma.com/turkce/eylul2003/makale_03.html), (Erişim: 28 Nisan 2010)

Tişkaya, Doğan, (2003) Ortaçağ, Din ve Felsefe, [http://www.radikal.com.tr/ek\\_haber.php?ek=r2&haberno=2050](http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=r2&haberno=2050), (Erişim: 11 Kasım 2009)

Türmen, Rıza, (2007) İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararları Açısından Demokrasi, Laiklik ve Özgürlük. İstanbul: İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Konferans.

Ulusal Azınlıkların Korunması için Çerçeve Sözleşme, <http://www.avrupakonseyi.org.tr>, (Erişim: 12 Nisan 2010)

Usal, Zeynep O., Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 9. Madde “Düşünce, Vicdan ve Din özgürlüğü”, [www.barobirlik.org.tr/ihep/egitimler/E3/Usal\\_art9.doc](http://www.barobirlik.org.tr/ihep/egitimler/E3/Usal_art9.doc), (Erişim: 20 Nisan 2010)

Uzun, Mehmet Cengiz, (2006) Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Din Özgürlüğü, İstanbul: Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Varol, Ahmet, (2009) Avrupa’nın Din Özgürlüğü, Vakit gazetesi, 2 Aralık 2009.

Yayla, Atilla, (2008) Alevilerin Talepleri ve Din Özgürlüğü, Zaman gazetesi, 22 Kasım 2008.

Yeni Bir Avrupa için Paris Şartı, <http://www.belgenet.com/arsiv/parissarti.html>, (Erişim: 9 Nisan 2010)

Yılmaz, Abdülhalim, (2004) Din ve İnanç Özgürlüğü Çerçevesinde Dini Sembollerin Kullanımı, [http://www.mazlumder.org/haber\\_detay.asp?haberID=99](http://www.mazlumder.org/haber_detay.asp?haberID=99), (Erişim: 9 Ekim 2009)

Yılmaz, Yasin, (2005) *Türkiye’de Din Eğitimi*, <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=659>, (Erişim: 14 Kasım 2009)

#### **AİHM Kararları:**

*Arrowsmith Birleşik Krallık’a Karşı*, Bn.7050/75, 16 Mayıs 1977

*Bessarabia Metropolitan Kilisesi Moldova’ya karşı*, Bn. 45701/99, 13 Aralık 2001

*Buscarani ve diğerleri Saint Marino’ya karşı*, Bn. 24645/94, 18 Şubat 1999

*C Birleşik Krallığa karşı*, Bn. 10358/83, 15 Aralık 1983

*Cambell ve Cossan Birleşik Krallık'a karşı*, Seri A, n. 48, 25 Şubat 1982

*Canea Katolik Kilisesi Yunanistan'a karşı*, Seri A, 16 Aralık 1997

*Cha'are Shalom ve Tsedek Fransa'ya karşı*, Bn. 27417/95, 27 Haziran 2000

*Chapel Birleşik Krallık'a karşı*, Bn.12857/86, 14 Temmuz 1987

*Chorherr Avusturya'ya karşı*, serie A, n. 266-B, 25 Ağustos 1993

*Darby İsveç'e karşı*, serie A, n.187, 23 Ekim 1990

*Devine Light Zentrum Birleşik Krallık'a karşı*, Bn. 9119/77, 19 Mart 1981

*Engel ve diğerleri Hollanda'ya karşı*, Seri A, n. 22, 8 Haziran 1976

*Golder Birleşik Krallık'a karşı*, Seri A, n.18, 21 Şubat 1975

*Graeme Birleşik Krallık'a karşı*, Bn.13887/88, 5 Şubat 1990

*Grandath Almanya'ya karşı*, Bn. 2299/64, Nisan 1965

*Guzzardi İtalya'ya karşı*, Bn. 7367/76, 6 Kasım 1980

*Hadjuanastassiou Yunanistan'a karşı*, Seri A, n. 252, 16 Aralık 1992

*Handyside Birleşik Krallık'a karşı*, Seri A, n. 24, 7 Aralık 1976

*Hasan ve Eylem Zengin Türkiye'ye karşı*, Bn. 1448/04, 9 Ekim 2007.

*Hashman ve Harrup Birleşik Krallığa karşı*, Bn. 25594/94, 25 Kasım 1999

*Hassan ve Tchaoutch Bulgaristan'a karşı*, Bn. 30985/96, 26 Ekim 2000

*İrlanda Birleşik Krallık'a karşı*, Seri A, n. 25, 18 Ocak 1978

*Kalaç Türkiye'ye karşı*, Bn. 20702/92, 1 Haziran 1997

*Karaduman Türkiye'ye karşı*, Bn.16278/90, Aralık 1993

*Keegan İrlanda'ya karşı*, Seri A, n. 290, 26 Mayıs 1994

*Kieldsen, Busk ve Pederson Danimarka'ya karşı*, Seri A, n. 23, 7 Aralık 1976

*Kokkinakis Yunanistan'a karşı*, Seri A, n. 260-A, 25 Mayıs 1993

*Kontakt-Information-Therapie ve Hagen Avusturya'ya karşı*, Bn.11921/86, 12 Ekim 1988

*Kruslin Fransa'ya karşı*, Seri A, n. 176-A, 24 Şubat 1990

*Kühlen Almanya'ya karşı*, Bn. 12194/86, 12 Mayıs 1988

*Laskey, Jaggard ve Brown Birleşik Krallık'a karşı*, Bn. 21627/93, 19 Şubat 1997

*Leander İsveç'e karşı*, Seri A, n.116, 26 Mart 1987

*Lena ve Anna-Nina Angeleni İsveç'e karşı*, Bn.10491/83, 3 Aralık 1986

*Leyla Sahin Türkiye'ye karşı*, Bn.44774/98, 10 Kasım 2005

*Lucia Dahlab İsviçre'ye karşı*, Bn. 42393/98, 15 Şubat 2001

*Malone Birleşik Krallık'a karşı*, Seri A, n. 82, 2 Ağustos 1984

*Manoussakis ve diğerleri Yunanistan'a karşı*, Seri A, 26 Eylül 1996

*Otto-Preminger-Institut Avusturya'ya karşı*, Seri A, n. 295-A, 20 Eylül 1994

*Rommelfanger Almanya'ya karşı*, Bn. 12242/86, 6 Eylül 1989

*Silver ve diğerleri Birleşik Krallık'a karşı*, Seri A, n. 61, 25 Mart 1983

*Sunday Times Birleşik Krallık'a karşı*, Seri A, n. 217, 26 Kasım 1991

*Şerif Yunanistan'a karşı*, Bn. 38178/97, 14 Aralık 1999

*Thlimmenos Yunanistan'a karşı*, Bn. 34369/97, 06 Nisan 2000

*Tuomo Konttinnen Finlandiya'ya karşı*, Bn. 24949/94, 3 Aralık 1996

*Tyrer Birleşik Krallık'a karşı*, Seri A, n. 26, 25 Nisan 1978

*Wingrove Birleşik Krallık'a karşı*, 25 Kasım 1996

*X Almanya'ya karşı*, Bn. 8741/79, 10 Mart 1981

*X Avusturya'ya karşı*, Bn. 5591/72, 2 Nisan 1973

*X Birleşik Krallık'a karşı*, Bn. 8160/78, 12 Mart 1981

*X Danimarka 'ya karşı*, Bn. 7374/76, D.R. 5, 8 Mart 1976

*X Hollanda 'ya karşı*, Bn. 2899/66, 31 Mayıs 1967

*X İsviçre 'ye karşı*, Bn. 774/76, 5 Ekim 1977

*X Kilisesi Birleşik Krallık 'a karşı*, Bn. 3798/68, 17 Aralık 1968

*X ve Scientoloji Kilisesi İsviçre 'ye karşı*, Bn. 7805/77, 5 Mayıs 1979

*Yanaşık Türkiye 'ye karşı*, Bn.14524/89, 14 Aralık 1993

*Zénon Bernard ve diğerleri Lüksemburg 'a karşı*, Bn.17187/90, 8 Ağustos 1993.